

Smiljka GABELIĆ

IZ TOPOGRAFIJE CRKVE MANASTIRA LESNOVA: JUŽNI PORTAL. ARHITEKTONSKI UKRAS. FASADNE FRESKE. ZGRAFITI

Ključne reči: *Vizantijska arhitektonska plastika i freskoslikarstvo; manastir Lesnovo, južna fasada, portal, sredina XIV veka; zgrafiti, XIX – početak XX veka.*

Apstrakt: *Elementi raznorodne vrste, jednim delom i različitog doba nastanka, objedinjeni su u ovom članku mestom na kome se nalaze – ulazom i okolnim površinama južne fasade crkve manastira Lesnovo (1340/41-1349). Posmatrani su kao skup pojedinačnih, u većoj ili manjoj meri međusobno povezanih ili nezavisnih detalja, ranije nedovoljno istraženih (mermerni portal i njegov neposredan arhitektonski i slikani ukras – sredina XIV veka) ili nepoznatih (zgrafiti sa kraja XIX i početka XX veka). Razmatranje freske patrona arhanđela Mihaila u luneti nad južni ulazom u naos, čiji su fragmenti sačuvani na dva slikana sloja, dovelo je do njenog određenijeg povezivanja sa freskoslikarstvom u unutrašnjosti hrama i preciznijeg datovanja. Scena Pričešćivanje sv. Marije Egipatske, na zidovima uz ista vrata, istaknuto je, sadrži dve ikonografske posebnosti (Marijina delimično pokrivena glava, Zosimova odeća sa liturgijskom konotacijom).*

Od dva originalna i po opštoj koncepciji strukture slična portala starijeg dela crkve Arhanđela Mihaila manastira Lesnovo, na zapadnoj i južnoj strani naosa (1340/41) – oba skladne forme i dobrog kvaliteta – onaj na južnoj izdvaja se po klesanom plitkoreljefnom dekoru, srazmerno retkom među spomenicima istog razdoblja i teritorije, kao i po naknadno ostavljenim natpisima posetilaca, koji su od određene važnosti za noviju istoriju ovog manastira. Sa druge strane, glavni portal, sa profilisanim stepenovanim okvirom, pleni svojim pročišćenim oblicima i tipično vizantijskom «uzdržanom jednostavnošću» nalik ulazima u vizantijske hramove nešto starijeg i ovog razdoblja. Lesnovski kameni portali u stručnoj literaturi nisu zauzeli odgovarajuće mesto unutar svoje vrste, niti su u dovoljnoj meri predstavljeni i analizirani.¹ Tu leže i razlozi da se zadržimo na jednom od njih, na južnom

ulazu u lesnovski hram, proširivši razmatranje na arhitektonski i slikani program okolnih površina (sl. 1).

Južni portal Lesnovo sačinjen je od tri monolitna mermerna kamena bele boje, čiji su spoljašnji i bočni ramovi ukrašeni po sredini plitkorezanom, kontinuiranom lozicom (sl. 2). U pojedinačnim elementima lozice (bršljana?) spoljašnjeg rama, oblikovanim u vidu latiničkog slova S, naizmenično se ređaju srcoliki listovi i petolatični cvetovi (ili listovi deteline) a, na vrhovima i oko sredine izveden je i po jedan krst. U temenu nadvratnika, oko gornjih krakova znaka krsta, na zasebno oblikovanim pločicama urezani su protektivni znaci ΦΧ ΦΠ. Istočni dovratnik, u gornjoj polovini, među čašicama ima dva krsta a zapadni, na istoj visini, dva sukcesivno postavljena srcolika lista. Unutrašnji ram dovratnika, takođe ukrašen plitkim reljefom, sadrži nešto drugačiju i jednostavniju dekoraciju (sl. 3). Talasasto izuvijanu i neprekinutu lozicu, svedenijih oblika, ovde čine popalmete. U sredini gornjeg dela, pored izvedenog krsta, urezan je natpis ΙC XC NHKA. Ispupčeni deo obeju plošnih lozica sa lesnovskog južnog portala savršeno je ravan, udubljeni je nekada mogao biti ispunjen pastom, čiji se tragovi izgleda i zapažaju pri dnu lozica na dovratnicima. U celini gledano harmoničnih proporcija, portal je delo relativno veštog

спомениците од XIV век во Македонија, Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот – Скопје, т. 15, Скопје 1963, 198-286 (posebno 263-264), сл. 52; В. Кораћ, Споменници монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју, Београд 2003, 153-177 (posebno 171-173), црт. 6, сл. 12, 18, 20, 21, 25. Западни lesnovski portal rominje jedino - Ђ. Бошковић, Белешке са путовања, Старинар, III сер., књ. VII, Београд 1932, 88-126 (90), сл. 9; за илустрације - С. Габелић, Манастир Лесново. Историја и сликарство, Београд 1998, 17, 25, сл. 98, црт. J.

¹ Cf. G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919, 149, fig. 163; Г. Петров, *Декоративна пластика на*

klesara sa kraja četvrte - početka pete decenije XIV veka, koji se primenjenim oblicima i simbolikom ukrasa uveliko oslonio na starije vizantijske uzore iz perioda X-XII veka. Naročiti značaj lesnovskog južnog ulaza leži u okolnosti da je to sasvim redak primer originalnog dekorisanog portala među hramovima vlasteoskog staleža srednjovekovne Srbije, odnosno i da na teritoriji Makedonije predstavlja jedan od svega tri očuvana plastično obrađena srednjovekovna crkvena portala. Uz Lesново, ovu neveliku skupinu čine još i fragmenti portala nepoznate crkve iz Skoplja i zapadni ulaz crkve Sv. Dimitrija u Markovom manastiru.²

Sa spoljašnje gornje strane južnog portala, neposredno iznad nadvratnika, ugrađena je horizontalna mermerna ploča na kojoj je uklesan *izvod iz ktitorske povelje* izdate ovom manastiru sredinom XIV veka, nakon podizanja nove crkve (sl. 4). Tačnije, u pitanju je produžetak teksta koji započinje nad portalom zapadnog ulaza u naos iz godine završetka izgradnje hrama, 1340/41. U toj darovnici ktitora-obnovitelja ovog starog manastira i njegove crkve, Dušanovog najuglednijeg velikaša Jovana Olivera, tada velikog vojvode, obnarodovana su njegova darivanja, naime posedi i međe lesnovskog vastelinstva, što je i naročiti istorijski dokument u kome su ktitorski natpis i izvod iz povelje zabeleženi zajedno u kamenu.³ Tekst je uklesan u belu ploču koja je gornjim delom isturena. U naše vreme delimično okrunjena i prekrivena lišajevima, ova ploča vekovima stoji na otvorenom. Pojedina mesta njenog inače dobro čitljivog natpisa, međutim, najviše su stradala od dejstva

² Za fragmente portala skopske crkve, sa zoomorfnom i floralnom dekoracijom - Г. Петров, *Реконструкција на порталот од неидентифицираната црква во Скопје*, Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот - Скопје, т. 21, Скопје 1969, 187-197; за главни портал Markovog manastira - Е. Касапова, *Архитектура на црквата Св. Димитрија - Марков манастир*, Скопје 2012, 129-135, црт. 28, сл. 126, 127, 141, passim. Pitanja izvedbe, sadržaja i simboličkog značenja plitkih reljefa lesnovskog južnog portala, kao i stilske i ikonografske analogije, razmatramo u zasebnom radu - S. Gabelić, *Reljefni ukras južnog portala Lesnova* (u radu). Ukoliko se pokaže da je bio ispunjen pastom, ovaj portal je dodatno zanimljiv, čak i izuzetno vredan.

³ Natpis sa južnog portala Lesnova ranije nije detaljnije reprodukovан, no tačno je prepisan i prokomentaran - Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 56-57, сл. 37 б; eadem, *Повеља манастира Lesnova*, Историјски часопис, XXIV, Београд 1977, 86, 92-93, сл. 1, прилози 1-3; Габелић, *Манастир Lesново*, 27-28, црт. 1.

Sl. 1 Lesново, црква Архистратига Михаила, централни део јужне фасаде наоса (1340/1341)

људске руке. Zabeležen je, naime, iskaz lesnovskih monaha sa kraja XIX veka o tome da su natpis na ovoj ploči čekićem oštetili pojedinci iz sela Lesnova u nameri da se tu navedena sela („ta sela“) ne bi vratila u vlasništvo manastira, u čijem su posedu prvobitno bila.⁴ Pravci pružanja nanetih oštećenja započinju u gornjim uglovima ploče i idu prema sredini. Primetno je i da ozlede prate pojedine redove teksta po horizontali, čime potvrđuju nameru vandalske storiје zabeležene kod D. Marinova. Srećom, natpis je s manjim lakunama prethodno prepisan prema Pomeniku manastira Lesnova (iz XV ili XVI veka)⁵, što pruža mogućnost rekonstrukcije postradalih delova teksta.

⁴ Д. Мариновъ, *Религиозни разкази*, кн. 5 и 6, т. I, Софија 1896, 187); cf. И. Велев, *Лесновскиот книжевен центар*, Скопје 1997, 32-33; Габелић, *Манастир Lesново*, 28.

⁵ Objavljeno kod - С. Веркович, *Новыя славянския находки въ Македония*, Известия Имп. академии наукъ по отд. русскаго языка и словесности, т. VI, Санкт-петербургъ 1858, 388; С. Новаковић, *Српски поменици XV до XVIII века*, Гласник Српског ученог друштва, XLII, Београд 1875, 14-15; cf. Велев, *Лесновскиот книжевен центар*, 167-168 (rukopis br. 235 nekadašnje beogradske Narodne biblioteke).

Sl. 2 Južni portal crkve

Sl. 3 Južni portal, detalj

Celini prvobitne zamisli južnog portala Lesnova pripada i plitka luneta sa freskom arhanđela Mihaila, patrona hrama, naslikana na dva hronološka sloja freskomaltera, oba danas prepoznatljiva samo u manjim fragmentima i tragovima, uključujući, kako ćemo kasnije bliže videti, još i keramoplastični dekor okolnog fasadnog zida, kao i scenu na debljini zida ovih vratiju.

Luneta ne naleže neposredno na nadvaratnik portala već je između nje i grede s natpisom umetnut veliki pravougaoni kamen, nešto veće širine. Time je postignuto da se ukupna visina arhivolte plitke niše našla u istoj ravni sa nizom ostalih arhivolti na južnoj fasadi, ostvarajući jasno uočljivi horizontalni „pojas.“ Središnja arhivolta nad nišom pri tom je šira od bočnih, naglašavajući na taj način ovu prostranu, polukružno završenu lunetu i portal pod njom. Usled nagnutosti terena od severa prema jugu, južnom ulazu se prilazi dvostranim kamenim stepeništem, sa po tri stepenika izvedena na istočnoj i zapadnoj strani.⁶

⁶ Za fresku u luneti južnog portala cf. Габелић, *Манастир Лесново*, 218; И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањиха*, Београд 1994, 156; Кораћ, *Споменици*, 163, црт. 6, сл. 25.

U niši se, kako je pomenuto, raspoznaju dva sloja fragmentovanog srednjovekovnog živopisa sa predstavom zaštitnika lesnovskog hrama, arhanđela Mihaila, oba najverovatnije nastala u kratkom vremenskom razmaku, tokom izgradnje i ukrašavanja crkve i dogradnje priprate (sl. 1, 4-6). Na prvom, donjem sloju freske predstavljen je arhanđeo u vojničkoj uniformi, frontalnog stava i u punoj figuri, kako stoji na jastuku i u desnoj ruci uzdiže mač. Korice od mača, čiji je ugrebani crtež na drugoj strani tela, pokazuju da ih je arhanđeo ili držao u levoj ruci ili su korice bile zadane o bok dok je njegova ruka na njima počivala. Od glave arhanđela, optočene nimbom, razaznaje se nejasno obris donjeg dela lica. U malteru je ostao urezan bezmalo čitav crtež arhanđelske figure, dok je bojeni sloj gotovo sasvim nestao. Delimično su vidljiva samo tamnookerna, raširena krila arhanđela i, mestimično, na bočnim stranama lunete, plavo obojeno pozade. Takođe je vidljivo da je freska duž ivice bila uokvirena tamnocrveno-okernom bordurom i da je na ramu imala danas sasvim izbledeli i nečitljivi slikani ornament na žutoj podlozi. Prikazana arhanđelska ratnička figura standardnog je oblika i njena ikonografska potka najpribližnija je stojećoj predstavi ovog arhanđela prikazivanog u kompozicijama Javljanje arhanđela Mihaila Isusu Navinu kod

Jerihona, na primer u naosu Lesnova i drugde, ili i na izolovanim vojničkim slikama ovog arhanđela.⁷

Od drugog sloja živopisa lunete ostao je očuvan uzani deo pri vrhu i na potbušju luka (sl. 5). Pre islikavanja, svakako da bi novi sloj maltera bolje nalegao, starijem (donjem) sloju freske naneta su brojna sitna, kružna oštećenja, načinjena nekim oštrim predmetom sa šiljatim vrhom. Na unutrašnjem polukružnom ramu lunete izveden je slikani ornament geometrijske vrste, o kome će kasnije biti više reči, a u samoj luneti ponovo je naslikana predstava arhanđela Mihaila, ikonografski po svojoj prilici istovetna sa starijom. Na postojećem fragmentu ove freske prepoznaje se teme glave arhanđela sa oreolom, gornji delovi njegovih raširenih krila i bočno, na levoj strani, vrh isukanog mača. Neobičan, trouglasti završetak temena ne isključuje mogućnost da je arhanđeo nosio kacigu na glavi, ali se usled oštećenja to ne može i tvrditi. Očuvan je još i deo signature ispisane na plavoj pozadini, pored arhanđelovog okernog nimba: ΑΡΧΑ|ΝΓΕΛ| ΜΗΧ|, odnosno |ΜΗΧ(ΑΗΛ)|.

Ostaci arhistratigove figure koja se prati na dva sloja živopisa u ovoj luneti, sudeći po ikonografiji i pojedinim, dostupnim stilskim odlikama, odgovaraju osobenostima originalnog freskoslikarstva u lesnovskom hramu. Pretpostavljamo da je donji (stariji) sloj nastao u vreme islikavanja naosa nekoliko godina po izgradnji crkve, naime u periodu posle 1340/1341. a do 1346. ili 1347. godine, a gornji (mlađi) nešto kasnije, naime onda kada je rađen i freskoansambl dozidane priprate, u periodu posle 1347. a zaključno sa 6. avgustom 1349. godine.⁸

Sl. 4 Luneta iznad južnog portala sa ostacima freske arhanđela Mihaila (oko 1343. i 1349)

Više pojedinosti svedoči o tome da je mlađi sloj freske u luneti i na njenom okviru savremen slikanom ansamblu nartekse Lesnova. Upotrebljen je istovetan kolorit, čini se i oblik slova kod signature arhanđela. Titla je doneta u formi široko položenog i obrnutog latiničnog slova S, sa dve ukrasne tačke ili crtice na sredini, kakve zapažamo i u pojedinim natpisnim tekstovima na freskama lesnovske priprate, kod figure sv. Jovana Damaskina i dvojice anđela iz niza pod Pantokratorom u kupoli,⁹ a takođe, indikativno je, i na fresci Bogorodice Eleuse sa malim Hristom, izvedene u plitkoj niši na južnoj fasadi nartekse, sasvim na zapadnoj strani.¹⁰ Po svemu sudeći, upravo u vreme izrade freske Bogorodice Eleuse i Hrista, značilo bi u toku ili možda neposredno po islikavanju unutrašnjosti priprate, prekrivena je i tada manje od deceniju stara i verovatno donekle izbledela i atmosferilijama oštećena freska arhistratiga Mihaila nad južnim ulazom u stariji deo hrama, ponovnim predstavljanjem patrona na novom slikanom sloju lunete (1347-1349).

⁹ Gabelić, *Манастир Лесново*, 218, T. L (sv. Jovan Damaskin), sl. 73 (anđeli u kupoli priprate).

¹⁰ Za fresku Bogorodice Eleuse s Hristom na fasadi Lesnova v.- Ibidem, 218, sl. 123; Kopač, *Споменици*, 160, црт. 6, сл. 14;

⁷ Cf. С. Габелић, *Циклус Арханђела у византијској уметности*, Београд 1991, 73-82, црт. 32-41, 45, сл. 1, 45 (Lesново); S. Gabelić, *Byzantine and Post-Byzantine Cycles of the Archangels (11th to 18th Century)*, Belgrade 2004, figs. 92, 98, 99, 108 (Lesново), 126, passim; eadem, *Манастир Лесново*, 102-103. Detaljnije o literarnom poreklu i genezi ikonografije zasebne predstave arhanđela Mihaila kao vojnika, kao i programskoj ulozi (dvojice) arhanđela kao stražara ulaza – eadem, *Манастир Конче*, Београд 2008, 173-189 (posebno 178-184).

⁸ O procesu živopisanja i datovanja slikarstva Lesnova - naosa (svakako posle 1341. a pre 1346. ili 1347., moguće između kraja 1342. i aprila 1345. godine) i priprate (1347. do 6. avgusta 1349. godine) – Габелић, *Манастир Лесново*, 27-38 (32-34, 38); Б. Тодић, *Натпис уз Јована Оливера у наосу Леснова*, Зборник радова Византолошког института, XXXVIII, Београд 1990/2000, 373-384; С. Пириватрић, *Византијске титуле Јована Оливера. Прилог истраживању проблема њиховог порекла и хронологије*, ЗРВИ, 50/2, Београд 2013, 713-724; za naš komentar novije literature o ovom pitanju – С. Габелић, *Человек. Црква Св. Николе (XIV и XIX век)*, Београд 2017, 84-85, н. 218.

Sl. 5 Fragmenti dva sloja živopisa u luneti nad južnim portalom (oko 1343. i 1349)

Okolnost da je predstava arhanđela Mihaila ponovljena nakon veoma kratkog vremenskog razmaka, na novom sloju maltera, govori da je freska bila oštećena, odnosno i da nije bila zaštićena od klimatskih promena krovnom konstrukcijom. Očigledno da u Lesnovu nije bio izgrađen otvoreni trem, slično Starom Nagoričinu (1312/13) ili Zaumu (1361), što naizgled nagoveštava horizontani poredak plitkih arkada iste visine na južnoj fasadi Lesnova, ispod trifore, no o tome nema tragova.¹¹

Ornament koji je naslikan istovremeno sa ponovljenom freskom arhanđela Mihaila na unutrašnjem okviru arhivolte južnog portala, čitavom dužinom (1347-1349), zaslužuje posebnu pažnju jer ne dolazi u red ikonografski uobičajenih među Lesnovu vremenski i geografski bliskim spomenicima (sl. 6a-b). Po formi pripada vrsti geometrijskih bordura nastalih neprekidnim umnožavanjem paralelnih nizova pravougaonika koji su ispunjeni sitnijim, raznobojnim

pravougaonicima i/ili kvadratima. Ovi unutrašnji, manji pravougaonici, odnosno kvadrati, premreženi su ili povezani dijagonalnim linijama koje, u vizuelno ostvarenoj „uzdignutoj“ dimenziji čine rešetku. U Lesnovu je ovakav ornament sačinjen od dva niza belih pravougaonika i kvadrata i, unutar njih, malih stepeničastih pravougaonika i kvadrata, koji su naizmenično zeleni, crveni i svetlookerni. Linije koje ih spajaju po dijagonalama i odvajaju od podloge su crne. Na tamnoj crvenookernoj podlozi ornamenta pravougaonici i kvadrati okruženi su na sve četiri strane sa po dve kratke i paralelne crne linije. Rub motiva čitavom dužinom omeđen je tankom belom linijom. Kolorit, koliko se može sagledati, odgovara bojama upotrebljenim na freskama lesnovske priprete. Sam motiv, koga odlikuje pravilna geometrijska šema i prostorna komponenta ostvarena dijagonalno spajanim elementima, odsutan je sa drugih fresaka Lesnova. Približavaju mu se jedino neki donekle slično koncipovani detalji sa živopisa u narteksu (dekorativna polja u jednom od prozora tambura kupole i na južnoj strani luka iznad dvojnog zapadnog ulaza u narteks), ali nije reč o istovetnosti.¹² Pune analogije pronalazimo mu dosta retko i to uglavnom u udaljenim krajevima, tako u slikanom dekoru debljine zida jednog od prozora u crkvi Sv. Đorđa manastira

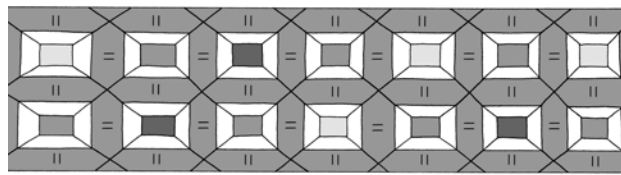
¹¹ Cf. М. А. Орлова, *Наружные росписи средневековых памятников архитектуры. Византия. Бакнаны. Древняя Русь*, Москва 1990, 79, 84, 104-105, i sa drugim primerima; o pitanju bočnih otvorenih tremova u Starom Nagoričinu, gde se ranije postojeći fragment freske na južnoj fasadi hrama nije očuvao, a sa arhitektonskog stanovišta - Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 39. Kod В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998, 351, сл. 495-497, pomišlja se da je, upravo zboog lukova na fasadama, arhitektonski uzor Lesnova mogla biti crkva okružena sa tri strane tremovima.

¹² Cf. Габелић, *Манастир Лесново*, 160-161, 211-212, сл. 119; 3. Јанц, *Орнаменти фресака из Србије и Македоније од XII до средине XV века* (каталог), Београд 1961, Т. XIV/85. Ovi motivi su plošnijeg karaktera i sa drugačijom «armaturom».

Ubisi u Gruziji, na freskama iz XIV veka,¹³ zatim na čeonim površinama potkupalnih lukova u crkvi Sv. Jovana Bogoslova u Zemenu u Bugarskoj, kao i na svodovima u nekoliko hramova na Kritu, iz istog stoleća,¹⁴ i u zidnom slikarstvu kapadokijskih pećinskih hramova iz srednjovizantijskog doba, gde je ovakav motiv i čest - Eski Gumus, kapela Sv. Stefana u manastiru Đemil, Pirenli seki, Kokar kilise u Irhali (sl. 7), Sv. Barbara, Soganli (sl. 8).¹⁵ Posebnost ovog na prvi pogled jednostavnog ali relativno precizno složenog motiva leži u činjenici umrežavanja i multipliranja površinskih ravni.¹⁶ Lesnovski dekor luka spoljašnje lunete, o kome je reč, ima strukturu prirodenu arhitektonskom ukrasu,¹⁷ odakle se prvobitno

Sl. 6/a Luneta nad južnim portalom Lesnova, slikani ornament na luku (1349), Snimak: D. Vojvodić

Sl. 6/b Isto, crtež slikanog ornamenta

¹³ Cf. И. Лордкипанидзе, *Житийны цикл святого Георгия в Убиси*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1989, 97-108, илл. 3, 13.

¹⁴ Za pozicioniranje ovog ornamenta pored lukova u potkupalnom prostoru Zemena, na trougaonim segmentima zidova v. - Л. Мавродинова, *Земенската црква. Историја, архитектура, живопис*, Софија 1980, 185, црт. 1, 4, 8, 9, 12; cf. našu n. 19. А. Lymberopoulou, *The Church of the Archangel Michael at Kavalariana*, London 2006, 162, 168, fig. 33, 37, 50, pl. 29, 51.

¹⁵ С. Jolivet Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et des ses abords*, Paris 1991, 185-186, 287-280, pl. 15/1, 151 (Eski Gumus, XI vek ili kasnije), 114 (Sv. Vasilije, druga polovina IX veka); eadem, *La Cappadoce médiévale. Images et spiritualité*, Paris 2001, pl. 64 (Merjemana/Goreme 33), 102, 106 (Eski Gumus); M. Restle, *Die Byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, III, Recklinghausen 1967, 409, 475, XLIII, LII (Đemil, kapela Sv. Stefana, IX ili X vek; Irhala, Kokar kilise, druga polovina XI veka); za Sv. Barbaru u Soganliju - G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*, Paris 1925-1942, I/1, 327-328; II/2, 1942, 426, pl. 59/2, fig. 112.

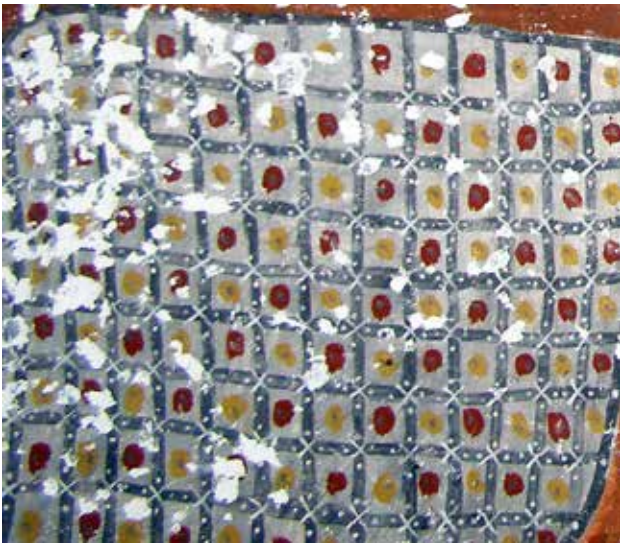
¹⁶ Varijantu ovog motiva vizantijski slikari shvatali su kao pogodan način za dočaravanje reljefnosti predmeta od drveta. Primere pružaju slikani prestoli, kako to vidimo u pomenutoj kapadokijskoj crkvi Eski Gumus, i naročito vrata, tako na zgradi u okviru freske Rođenja Bogorodice u Nerezima (1164), na portalu slikane predstave lesnovske crkve u ktitorskoj kompoziciji iz starijeg dela hrama (1342-1346/47) i u scenama Parable o deset devojaka i Jezekijeve vizije u priprati Lesnova (1349), s tom razlikom što su u ovim slučajevima elementi našeg motiva prekidani u pravilnim razmacima. Za Nereze - I. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2000, 56, fig. XLII; С. Коруневски, Е. Димитрова, *Византиска Македонија. Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век*, Скопје 2006, 73, Т. 46, 47; za Lesново - Габелић, *Манастир Лесново*, 113, 174, 207, Т. I, XLVIII, сл. 46.

¹⁷ Motiv израђен од опеке и камена, сличан lesnovskom, zapažamo na pojedinim građevinama iz druge polovine

verovatno i prenosio u druge tehnike. Na takvu misao upućuje njegova stroga geometrijska potka i težnja ka trodimenzionalnosti ili svojevrsnom optičkom iluzionizmu, zatim i njegovo sistematsko postavljanje na slikanim zidnim površinama, ravnim ili lučnim. Ciljana primena, govorila bi da su ga slikari svesno primenjivali sledeći određene principe. Poreklo mu, pri tom, svakako seže do antičkih vremena i neretko se može pronaći na podnim mozaicima tog doba (Efes, Herakleja Linkestis).¹⁸ Iscrpan katalog slikanih motiva sa vizantijskih freska još nije sačinjen, budući

XIV i XV veka u Carigradu i Bursi – F. Yenisehirlioglu, *L'emploi de la brique sur les façades des édifices byzantins et ottomans aux XIVe et XVe siècle*, XVI Internationaler byzantinistenkongress, Akten II/5 (JOB 32/5), Wien, 1982, 327-337 (231, des. 7). Donekle slično komponovani ali ipak drugačiji motivi postoje na freskama Soročana i Dečana, cf. - С. Јаблан, Ј. Радовић, *Класификација орнамената*, Освежавање меморије. Орнаменти српских средњовековних фресака, ред. Д. Миловановић (каталог изложбе), Београд 2014, 69 – 97 (posebno стр. 83, 95), 246/67; В. Ј. Ђурић, *Соноћани*, Београд-Приштина 1991 (2. изд.), 145, сл. 110 (mrežasti motiv slične samo iskošene osnove, transformisan u čistu dekoraciju u jednoj ravni). Ур. i preplete stepeničaste структуре из Деčана - А. Нитић, *Сликани орнаменти у Дечанима. Мотиви и распоред*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 473-513, br. 18, 141; М. Марјановић, *Основна објашњења о намени и врстама орнамената у дечанском живопису*, *Ibidem.*, 512-533 (posebno 526). О декоративном систему реšetkastih motiva i питању непrecизности коришћене терминологије - Б. Цветкович, *Семантика и орнамент: прнос към методологијата на изучавање на средновековната украса*, Проблеми на узкуството, 2, Софија 2009, 3-9, sa dalјом literaturom.

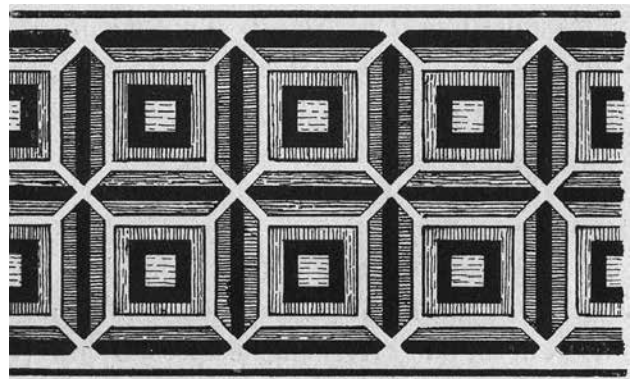
¹⁸ W. Jobst, *Römische Mosaiken aus Ephesos I. Die Hanghäuser des Embolos*, *Forschungen in Ephesos*, VIII/2, Wien 1977, 33-34, Abb. 55; Г. Томашевић, *Рановизантијски подни мозаици. Дарданија. Македонија. Нови Енир*, Београд 1978, 35, фот. 24 (Manastir, oдаја sa апсидом – motiv izvan uokvirenih zona).

Sl. 7 Kokar kilise, Irhala, slikani ornament na svodu (XI vek)

da je u pitanju nebrojeno mnoštvo varijanti,¹⁹ ali se u svakom slučaju može reći da je lesnovski živopisac za okvir niše južnog portala odabrao motiv kome se u drugim spomenicima zidnog slikarstva XIV veka srednjovekovne Srbije i njome obuhvaćene Makedonije pune analogije za sada ne pronalaze.

¹⁹ Za ornamentalne zidne motive u spomenicima sa teritorije srednjovekovne Srbije može se uporediti nekoliko pregleda - Јанц, *Орнаменти фресака* (publikacija sačinjena na osnovu kopija fresaka); Освежавање меморије. Орнаменти српских средњовековних фресака (sa ornamentima preuzetih većinom sa tekstila naslikanog na freskama); cf. - А. Атанасоски, *Орнаментот како пејзажен знак во спомениците на фрескоживопис во Пелагонијска епархија од XI до XVII век*, Прилеп 2017 (sa 80 crteža slikanih zidnih ornamenta). U slikarstvu rukopisa paralele za «lesnovski» ornament sa lunete takođe ne pronalazimo, cf. - Ј. Максимовић, *Српска средњовековна минијатура*, Београд 1983; Љ. Васиљев, *Каталог изложбе копија орнамената српских средњовековних ћириличних рукописа (XIII-XVI век)*, Београд 1980; Б. Стасовъ, *Славянскій и восточный орнаментъ по рукописямъ древняго и новаго времени*, Санктпетербургъ 1887; М. А. Franz, *Byzantine Illuminated Ornament: A Study in Chronology*, The Art Bulletin, XVI/1, 1934, 42-101 (katalog ornamenta sačinjen na osnovu materijala u blizu 400 vizantijskih rukopisa iz perioda od VI do XVI veka). Za područje Bugarske u srednjovekovnom i novijem dobu - А. Рошковска, Ј. Мавродинова, *Стенописен орнамент*, Софија 1985 (илл. 60, 82 – Zemen); L. Mavrodinova, *L'ornementation dans la peinture murale en Bulgarie médiévale: Principes décoratifs, motifs, parallèles*, Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honour of Kurt Weitzmann, ed. Ch. Moss, K. Kiefer, Princeton 1995, 277-277, posebno 278, fig. 4 (Zemen). O ornamentima u ruskom zidnom slikarstvu – М. А. Орлова, *Орнамент в монументальной живописи Древней Руси. Конец XIII – начало XVI в., I-II*, Москва 2004.

Sl. 8 Sv. Barbara, Soganli, crtež slikanog ornamenta iz crkve (XI-XII vek), prema: Jerphanion, *Une nouvelle province*, II/2, fig. 112

Islikavanje zasebnih slepih niša ili većih zidnih površina na fasadama rasprostranjena je praksa primenjivana u arhitekturi vizantijskih crkava.²⁰ Makedonski hramovi srpskih vladara oko sredine XIV veka (Treskavac, Matejče i Markov manastir) i njihove vlastele (osim Lesnova, na primer Ljuboten, Psača i Zaum) imaju u većoj ili manjoj meri sačuvane lunete ispunjene originalnom freskodekoracijom, locirane najčešće nad ulazima.²¹ Lesново ima i osvedočene pokazatelje postojanja originalnih patronalnih fresaka na fasadama, zabeležene na prvobitnom sloju slikarstva naosa na kome, naime, postoje prikazi lesnovskog hrama iz doba pre dogradnje priprate. Oni svedoče o vremenu nastanka fresaka na fasadi ovog hrama, koje su i danas donekle očuvane. Zadužbinarski dar naslikan u rukama Jovana Olivera unutar ktitorske kompozicije, tako, predočava transponovani izgled lesnovske crkve u čijoj je luneti, iznad ulaza u hram, naslikan arhandeo Mihailo-vojnika u vidu biste, izveden minuciozno i označen grčkom signaturom. Novopodignuta, Oliverova zadužbina prikazana je strogo frontalno. Nije isključeno da je viđena sa za-

²⁰ Орлова, *Наружные росписи* (osnovni pregled o tematici živopisa na fasadama).

²¹ Ibidem, 80-110; Кораћ, *Споменици*, 223, сл. 13 (Matejče); 288, 291, сл. 14, 35 (Markov manastir); 192-193, сл. 13 (Psača); 246, сл. 17 (Zaum); Касапова, *Архитектура на црквата Св. Димитрија*, 129, 135, 164, 172, сл. 48-54, 126, 141, passim; eadem, *Архитектура на црквата Успение на Богородица - Трескавец*, Скопје 2009, сл. XXIV, XXVI, XXX, XXI, XXXIII, passim; М. Радужко, *Живопис pročehа и линете јужног улаза Светог Николе у Љуботену*, Зограф, 32, Београд 2008, 101-116. Такође – Ф. Месеснел, *Црква Св. Николе у Марковој Вароши код Прилепа*, Гласник Скопског научног друштва, XIX, Скопље 1938, 37-52 (41, сл. 2); up. i Bogorodičinu crkvu na lokalitetu Prosečenik blizu Vranja - М. Ракоција, *Црква Св. Богородице на Вражијем Камену*, Саопштења, XIX, Београд 1987, 81-108 (90), сл. 12, 13, 16, 22-28.

padne strane – što je kod ovakve vrste donatorskih slika, doduše, izuzetno retko ali odgovara zvaničnom karakteru lesnovske kompozicije snažno prožete prenaplašenim iskazivanjem moći,²² ili, možda ipak, sa njene južne strane, na šta sa dosta osnova ukazuju novija istraživanja, nastala na bazi opsežnijeg sagledavanja različitih projekcionih principa korišćenih kod prikazivanja ktitorskih građevina, kao i neposrednog poređenja detalja stvarne i naslikane lesnovske crkve.²³ Tu, opet, pitanje nestandardnog izostanka prikaza apside Lesnova ostaje bez zadovoljavajućeg odgovora, te ne izgleda da je problem oko ugla posmatranja crkve konačno rešen, izuzev što u načelu potvrđuje činjenicu postojanja freske patrona na fasadi, zapadnoj i/ili južnoj. Treba istaći i da sam „model“ Oliverove donacije u svakom slučaju predstavlja „nebesku varijantu“ lesnovskog hrama, označenog jednobojnim zelenkastim koloritom kao vanvremenog i već izmeštenog u drugi svet, gde se i prilaže. Kombinovanjem realnih detalja (jednokupolna građevina sa tranzenama na prozorima tambura, kameni portal u vidu reminiscencije na njegov realni ukras, natpisom i ikonografskim izgledom individualizovana slika patrona u luneti) i fiktivnih oblika („cvetni“ i drugi neodređeni motivi na jednobojnim fasadama) upućivalo se, kako se čini, na onostranost prizora.²⁴ Drugi pokazatelj u istom smislu, premda manje rečito, donosi predstava lesnovske crkve u sklopu scene Uspenja sv. Gavrila Lesnovskog, prikazne takođe sa jednom kupolom odnosno bez kasnije dograđene priprate, a kod koje je donet pogled na hram sa jugoistočne strane, podrazumevajući deo južne fasade nadvišene kupolom i apsidu.²⁵ Raspoloživi prostor kompozicije ovde izgleda nije dozvolio definisaniju izvedbu slikanog detalja u

²² Cf. Габелић, *Манастир Лесново*, 112-118 (113, 116-117), Т. I, сл. 46, 47.

²³ Ч. Маринковић, *Слика подигнуте цркве. Представе архитектуре на ктиторским портретима у српској и византијској уметности*, Београд – Крагујевац 2007, 145-146, бр. 73, сл. 146, 147; eadem., *Представа архитектуре на ктиторском портрету у Леснову*, Иконографске студије, 2, Београд 2008, 195-203.

²⁴ О тумачењу једнобојног kolorita у византијској уметности и недостатку kolorita као показатеља спиритуралне димензије приказаног објекта – S. Tsuji, „*Monochromie*“ *en tant qu'un des procédés de la représentation du monde invisible dans l'art byzantine*, Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, II/B, Athens 1981, 779-889; H. Maguire, *Nectar and Illusion. Nature in Byzantine Art and Literature*, Oxford 2012, 129-133.

²⁵ Габелић, *Манастир Лесново*, 105, 109, 113, сл. 42-44; cf. В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, ЗРВИ, 11, Београд 1968, 99-127 (108); Ц. Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија од IX - XVIII век*, Скопје 1983, 164-165, црт. 27, Т. X, XI; Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 77, 155, црт. 23.

luneti nad južnim vratima, no primetno je da su ispoljeni izrazito izduženi oblici velikih slepih niša, kao i čitave strukture lesnovske crkve. Na zatamnjenoj površini unutar gornje niše vidljiva je apstraktna naznaka njenog slikanog sadržaja. Širokim crnim linijama na crvenasto-okeraštom podlozi, tu je izveden nejasno definisani uspravni, «vazoliki» oblik koji donekle asocira na stojeću ljudsku (arhandelsku?) figuru.²⁶

Arhitektonskom dekoru južnog portala Lesnova valja zbog položaja priključiti i dva velika fasadna krsta od opeke izvedena neposredno pored luka koji uokviruje lunetu portala, ispod trifore u srednjoj slepoj arkadi pod kupolom (sl. 1, 4).²⁷ Krst prema zapadu ispunjen je zupčasto poređanim opekama, dok je manje uočljivi krst prema istoku, istih dimenzija ali pomeren na nešto veću visinu, sa konturom izvučenom od opeka, popunjen malterom.²⁸ Nije izvesno da li je istočni krst u potpunosti originalan ili je svoj oblik zadobio u nekoj kasnijoj prepravci tog dela zida.²⁹ Čini se da su krstovi delimično re-

²⁶ Isti lesnovski živopisac naosa je na sasvim sličan način ispunio i jednu od luneta na crkvi naslikanoj u okviru scene Arhandeo Mihailo uništava flotu Saracena u naosu Lesnova, prikazavši unutar nje krajnje shematizovano ljudsko poprsje (Габелић, *op. cit.*, 96, Т. XXI, сл. 34). Neodređeno antropomorfsno obličje u luneti naslikanih hramova, u grizaju i najčešće u vidu poprsja, sreće se i u drugim spomenicima XIV veka, unutar različitih kompozicija. Otuda donekle izgleda mogućim da ovaj detalj sa freske Uspenja sv. Gavrila Lesnovskog u Lesnovu navodi na pretpostavku da prilika naslikana u luneti u stvari treba da dočarava ili zamenjuje predstavu arhandela, patrona hrama.

²⁷ Cf. Кораћ, *Споменици*, 163, 172, сл. 18.

²⁸ Južni fasadni zid naosa lesnovske crkve imao je po svojoj prilici još dva velika krsta od kojih je sačuvan i delimično rekonstruisan zapadni, uokviren četvorolistom, cf. Ibidem, 172-173, сл. 14; Г. Суботић, *Керамопластични украс*, Историја примењене уметности код Срба, I, Београд 1977, 50, сл. 31; Кораћ, Шупут, *Архитектура византијског света*, сл. 497. Како се ови елементи налазе на зидним површинама под кровним венцем, удаљено од аркаде, они излазе изван непосредног програмског оквира јужног портала. Cf. наше наредне напомене.

²⁹ Postoje slični primeri ispunje krstova, tako na južnoj fasadi Veljuse sa kraja XI veka – П. Миљковић-Пепек, *Велјуса. Манастир Св. Богородица Милостива во селото Велјуса крај Струмица*, Скопје 1981, 107, црт. 16, сл. 10, 11, 15, ili, hronološki ближе Lesnovu, u središnjoj gornjoj slepoj niši apside i u vrhu timpanona slepe kupole Markovog manastira – Касапова, *Архитектура на црквата Св. Димитрија*, 112, црт. 20/9, сл. 99, 122; Кораћ, *Споменици*, 282, црт. 6, 8, сл. 16. На фотографском снимку јужне фасадне Lesnova из 1931. године, објављеном код Бошковић, *Белешке са путовања*, 88, сл. 3, ова оба krsta имају малтерну испуну.

staurisani prilikom konzervatorskih radova.³⁰ Šire posmatrano, izvedba krstova na fasadama, kao najvažnijeg hrišćanskog simbola, deo je rasprostranjene graditeljske prakse oživljavanja spoljašnjeg izgleda i simboličkog obeležavanja crkava i drugih građevina u poznovizantijskoj arhitekturi. Po postavci i formalnom izgledu Lesnovu su, na primer, posebno slični oni na južnoj i zapadnoj fasadi Sv. Nikole u Prilepu (kraj XIII veka) i Sv. Spasu u Prizrenu (prva polovina XIV veka), gde flankiraju prozor središnje arkade na severnoj fasadi pod kupolom i nadvisuju otvore na tamburu kupole.³¹ Običaj ugrađivanja ovog motiva u zidove postojao je u Vizantiji svakako još od V ili VI veka.³² Simbolički smisao krstova na spoljašnjim zidovima formalno je izražavan na dva načina, njihovim vidnim izlaganjem, kao univerzalnim simbolima Raspeća i Vaskrsenja, hrišćanske pobede i spasenja, ili njihovim prekrivanjem (malterom ili kamenom oplatom) neposredno po samoj izvedbi, sa opštim kao i sa posebnim, profilaktičkim značenjem.³³

Programu simboličko-dekorativne celine južnog portala Lesnova pripada po lokaciji i dvodelna freska *Pričešćivanje sv. Marije Egipatske*, ilustrovana

³⁰ Za izgled južne fasade pre restauracije - Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, 116, fig. 124; Бошковић, *op., cit.*, loc. cit.

³¹ Месечел, *Црква Св. Николе у Марковој Вароши*, 41-42, сл. 2-4; za Sv. Spas u Prizrenu – S. Čurčić, *Two Examples of Local Building Workshops in Fourteenth-Century Serbia*, Zograf, 7, Београд 1977, 45- 51 (46, fig. 1, 4).

³² S. Čurčić, *Design and Structural Innovation in Byzantine Architecture before Hagia Sophia*, Hagia Sophia, from the Age of Justinian to the Present, ed. R. Mark, A. S. Cakmak, Cambridge 1992, 16-38.

³³ Strukturalnu funkciju krsta kao apotropejskog simbola, kome nije neminovno bila namenjena uloga da bude vidljiv, naglašava - Čurčić, *Design and Structural Innovation*, 16-38 (17-21). Za simboliku znaka krsta prema vizantijskim literarnim izvorima - N. Teteriatnikov, *The Hidden Cross and Tree Program in the Brickwork of Hagia Sophia*, Byzantinoslavica, LVI, Praha 1995, 689-699. O ritualu utemeljenja crkava koji je uključivao i postavljanje krsta u temelje ili na drugim delovima crkvenog zdanja - С. Поповић, *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994, 46-48, сл. 1, 2. O slikanim krstovima na spoljašnjim i unutrašnjim zidovima hramova – С. Габелић, *Линейно сликарство Сисојевца. Прилог истраживањима монументалног нефигуралног сликарства*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац, 2002, 417-440 (посебно 425-430, 433-437). O персерпцији декоративног програма фасада као религиозног доживљаја - J. Trkulja, *Devine Revelation Performed: Symbolic and Spatial Aspects in the Decoration of Byzantine Churches*, Spatial Icons. Performativity in Byzantium and Medieval Russia, ed. A. Lidov, Moscow 2011, 213-246.

na zidovima otvora samih vratiju (sl. 9, 10). Formirana je od dve stojeće figure egipatsko-palestinskih svetitelja V – VI veka, velikoshimnika Zosima, na istočnoj strani, i čuvene pokajnice Marije Egipatske, na zapadnoj, inkarnatom tamne i poluodevene. Figure su poluokrenute jedna ka drugoj. Sv. Zosim, (СТЪЛЪ ЗОСИМА) носи u levoj ruci putir, prekriven pokrovцем dok desnom pruža liturgijsku kašićicu sv. Mariji Egipatskoj (СТАЪЛЪ МАРИЈА ЕГИПТИЈА), standardno mršavoj starici upalih obraza i sede duge kose koja joj pada po leđima. Ona podiže desnu ruku ispred sebe a njena druga, presavijena ruka i telo obavijeni su tamnom tkaninom, ostavljajući joj obnažena leđa i desno rame. Jedan kraj draperije prebačen je odpozadi preko temena njene glave. U ikonografiji ove scene pokrivanje Marijine glave iznimno je redak, ukoliko ne i jedinstven detalj. U donjem delu, od kolena naniže, vide se Marijine bosc noge. Ava Zosim (Zosima), kao i uvek sed i sa dugačkom bradom, носи monašku svtlookernu odoru, koja ne seže sasvim do tla, i zeleni plašt mestimično posut malim krstovima. Oko vrata ima neuobičajeni, okerasti epitrahilj izdcljen na pravougaona polja, koja ispunjavaju geometrijski i biljni (volutasti) motivi, porubljen jednostrukim nizovima bisera. Ovi dekorativni elementi nalikuju ukrasu epitrahilja sa arhijerejskih figura u naosu crkve, delima istog lesnovskog slikara.³⁴ Transformacija tradicionalne monaške u sveštenoslužbenu odeću, kao što je ovim učunjeno, retko se sreće kod drugih prikaza ovog svetitelja (Kiličlar kilise u Kapadokiji, XI-XII vek; Monagri na Kipru, sloj živopisa iz prve polovine XIV veka), i izuzetno retko među Lesnovu geografski bliskim spomenicima istog razdoblja (Sv. Đorđe u Pološkom, 1343-1345).³⁵ Može se mi-

³⁴ Fresku Pričešćivanja sv. Marije Egipatske izveo je glavni majstor skupine živopisaca lesnovskog naosa Đorđe(?), koji je u prizemnoj zoni pored ostalog uradio čitavu galeriju stojećih svetitelja duž južnog zida naosa i oltara - Габелић, *Манастир Лесново*, 123-124, сл. 53, 54. Po tipologiji i stilskoj izvedbi sv. Zosim posebno nalikuje sv. Spiridonu, sv. Silvestru i sv. Amfilohiju (Ibidem, 70, сл. 17, 21, 23).

³⁵ Jerphanion, *Une nouvelle province*, 1925, I, 256, pl. 59/4; S. Boyd, *The Church of the Panagia Amasgou, Monagri, Cyprus, and Its Wallpainting*, DOP 28, Washington 1974, 277-328 (posebno 323-324), fig. 54-56); sv. Zosim u Kiličlar Kilise носи neku vrstu epitrahilja, u Monagriju epitrahilj je ukrašen krstovima a takav je slučaj i u Pološkom (Ђорђевић, *Зидно сликарство*, Београд 1994, 149). O predstavama monaha u Vizantiji, uključujući i scenu Pričesti sv. Marije Egipatske – S. Tomeković, *Les saints eremites et moines dans la peinture murale byzantines*, ed. L. Hadermann-Misquich, C. Jolivet-Lévy, Paris 2011, 127-131, fig. 116—119 (o monaškoj odeći, posebno - str. 75-96, 110-121). Za grčke, kiparske i kapadokijske primere ove scene: N. K. Μουτσόπουλος

Sl. 9 Lesnovo, sv. Marija Egipatska, zapadna strana zida južnog ulaza u naos (oko 1343)

Sl. 10 Lesnovo, sv. Zosim, istočna strana zida južnog ulaza u naos (oko 1343)

sliti da ovakav ikonografski detalj naglašava važnost prikazanog obreda i da je prilagođen statusu ličnosti koja ga obavlja, odnosno i da u pozadini stoji teološki obrazovani poručilac freske. Kod smislenog određivanja mesta na kome je prikazana Marijina pričest, ulogu je imala i mala udaljenost od prostora oltara crkve, u kome se obavlja evharistija, što je primerno određenim programskim kretanjima ove scene u srednjovizantijskom razdoblju (Bogorodica Forbiotisa, Asinu na Kipru, Sv. Nikola u Jerakiju u Grčkoj, pojedini kapadokijski primeri),³⁶ zapaženim i oko sredine XIV veka, u kiparskom Sv. Dimitriju u Dali-

– Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι. *Οι εκκλησίες του οικισμού, Θεσσαλονίκη* 1980, 62, n. 72, 74; C. L. Connor, *Female Saints in Church Decoration of the Troodos Mountains in Cyprus*, *Medieval Cyprus. Studies in Art, Architecture, and History in Memory of Doula Mouriki*, ed. N. P. Ševčenko, Ch. Moss, Princeton 1999, 211- 240 (214, 216, 220, 221), fig. 3, 6, 21, 24, 25; A. Nikolaidès, *L'église de la Panagia Arakiotissa à Lagoudéra, Chypre: Etude iconographiques des fresques de 1192*, *Dumbarton Oaks Papers*, 50, Washington 1996, 1-137 (122-123), fig. 90-92; C. Jolivet-Lévy, *La Cappadoce médiévale. Images et spiritualité*, Paris 2001, 315, 333, passim; vid. i našu narednu napomenu.

³⁶ A. Stylianou, *The Communion of St. Mary of Egypt and Her Death in the Painted Churches of Cyprus*, *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines* (1971), III, Bucarest 1976, 435-411 (435-436), f ig. 1, 2;

ju³⁷ i Sv. Đorđu u Pološkom. U Lesnovu i Pološkom, gde Zosim takođe nosi epitrahilj, pritom ukrašen velikim krstovima, taj simbolički aspekt ikonografski je ostvaren kroz vid Zosimove obredne odeće, dakako i sam gest pričesćivanja, a u Pološkom, eksplicitno, još i smeštanjem figura na istočnom paru pilastara pred oltarom (sl. 11).

Sudeći po malom broju primera ove scene sa ikonografski naglašenom evharističkom konotacijom, u monumentalnom slikarstvu srednjovekovne Srbije njeno prikazivanje u neposrednoj blizini oltara nije imalo izrazitiju popularnost. Prevagu je odnosio onaj ideološki sloj ovog prizora kojim su izražavane etičke pouke na životiju zasnovanih epizoda iz Života prikazanih aktera, u prvom redu isposnice Marije Egipatske. U skladu s tim je Pričesćivanje sv. Marije Egipatske najčešće predstavljano nesporedno uz crkvena vrata. U Lesnovu, gde je scena naslikana unutar zidnih površina vratiju i, istovremeno, u blizini oltarskog prostora ikonografskim oblikovanjem i programskim smeštanjem ostvaren je spoj njena oba značenja, hagiografsko-didaktičkog i liturgijskog.

Hagiografija je omogućavala uključivanje ove scene i u širi krug tema posvećenih podvižništvu. Prema pisanom Žitiju, Marija Egipatska, u mladosti

Μουτσόπουλος – Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι, 61-73, εκ. 102, 103, πλ. 37, 38 (Jeraki).

Sl. 11 Pološko, sv. Zosim (1343-1345)
/snimak M. Radujko/

kurtizana, doživela je moralni i duhovni preobražaj u Jerusalimu. U nadi da će biti udostojena pričesti, izbegla je u Jordansku pustinju u kojoj je u osami živela više decenija. Sv. Zosim, takođe pokajnik, u istu, Jordansku pustinju otišao je usled ispoljene ne-skromnosti i oholosti, a po izričitoj opomeni.³⁸ Postavljanjem scene uz ulaz, ovde kao i u mnogim drugim slučajevima, na primer u Bogorodici Ljeviškoj (1309-1313),³⁹ crkvi Bogorodice Odigitrije u Pečkoj patrijaršiji (oko 1335),⁴⁰ paraklisu Sv. Jovana Krstitelja u ohridskoj Sv. Sofiji (oko 1349) i Zaumu (1361),⁴¹ možda i uz posebnu obrednu praksu, asocira se na zbivanje i mesto Marijinog inicijalnog preobraćanja koje je vodilo pokajanju, o čemu izveštava pisano Žitije. Reč je o epizodi na vratima jerusalimskog hrama tokom koje Mariji nije bio omogućen ulazak, već je ostavljena u priprati, u usrdnoj molitvi pred Bogorodičinom slikom. Idejnom, tendenciozno-vaspitnom

³⁷ Styliano, *The Communion*, 437, fig. 6.

³⁸ С. Радојчић, *Уна роенитентиум, Марија Египатска у српској уметности XIV века*, Зборник Народног музеја, 4, Београд 1964, 255-265 (preštampano u: *Текстови и фреске*, Нови Сад 1965, 40-56).

³⁹ Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975, 65, црт. 23.

⁴⁰ В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић, В. Корач, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 160, сл. 92, 100.

⁴¹ Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 63, 106, црт. 10а (Ohrid), 27 (Zaum).

funkcijom ove slike ukazivalo se, već je u literaturi ustanovljeno, na prevazilaženje sujete i na važnost i veličinu čina spoznaje i pokanjanja, nezavisno od dubine greha i prethodno nedostojnog načina života. Naslikana još u XIII veku u kapeli pirga Sv. Đorda u manastiru Hilandaru, pored zapadnog ulaza,⁴² tema je u srpskoj sredini zadobila popularnost počev od druge četvrtine XIV veka, što je tumačeno uticajima isihastičkih stanovišta o neposrednijem ispoljavanju religioznosti, odnosno, prema novijim analizama, bogoslužbenim obredom Sirne subote.⁴³

U slikanom programu Lesnova, šire gledano, prikaz pričešćivanja isposnice sv. Marije Egipatske programski se nadovezuje na niz stojećih predstava svetih monaha u unutrašnjosti crkve, preciznije na južnoj strani naosa. Skupinu čine najugledniji vizantijski podvižnici, veliki uzori opštežiteljnog i eremitskog tipa monaštva, kojima su prostorno približena dvojica južnoslovenskih anahoreta i sv. Simeon Nemanja kao velikoshimnik, a koji u izrekama napisanim na svicima koje drže naglašavaju duhovni trud i podvig podvižničkog puta (Antonije Veliki, Arsenije, Sava Jerusalimski, Jeftimije Veliki, Jefrem Sirski, Pavle Latroski, Jovan Lestvičnik, Joakim Osogovski, Prohor Pčinjski).⁴⁴ Među monaškim skupinama slikanim u hramovima iz doba Paleologa ovakav izbor likova može se označiti kao uobičajen, pri čemu njegovu posebnost donose predstave začetnika lesnovske monaške obitelji sv. Gavrila Lesnovskog, smeštene u đakonikonu, proskomidiji i jugozapadnom delu priprate. Na dve od ovih fresaka sv. Otac, pri tom, nosi odgovarajuću poruku o osnovnim načelima asketskog života ispisanu na svitku.⁴⁵ Pored toga, idejnim porukama prevashodno primerenim shvatanjima i načelima monaškog života kinovijsko-asketske vrste prožet je i jedan broj fresaka lesnovske priprate, po-

⁴² V. J. Djurić, *Fresques médiéval à Chilandar*, Actes du XIIe Congrès s international d'études byzantines (Ochride 1961), t. III, Beograd 1964, 59-98 (67). O načinu obavljanja čina pokanjanja i stepenovanju pokajnika – Л. Мирковић, *Православна литургија*, други, посебни део, Београд 1967(2. изд.) 79-106; В. Милановић, *Нартекс као место покајника и катихумена. Подаци из византијског писаног наслеђа и њихова рецепција у научној литератури*, На траговима Војислава Ј. Ђурића, ур. Д. Медаковић, Ц. Грозданов, Београд 2011, 109-134 (110-111, 127-128). Ур. и наредну наредну.

⁴³ Радојчић, *Уна роенитентиум*, 95-96; за литургијску заснованост сцене – Б. Тодић, *Фреске XIII века у параклису Св. Георгија у Хиландару*, Хиландарски зборник, 9, Београд 1997, 35-73 (44-46, сл. 2).

⁴⁴ Габелић, *Манастир Лесново*, 124-130, сл. 55-58, Т. XXVIII, XXXI, XXXII; cf. Tomeković, *Les saints eremites et moines*, 201-207, passim, fig. 14, 82, 102.

⁴⁵ Габелић, *Манастир Лесново*, 107-112, 208-211, сл. 17, 40-44, 116.

smatrano u okvirima stvarnog obitavanja i u funkciji obreda. Pored zapadnog ulaza naslikani su poznati monasi i učitelji, u svetovnom životu prestupnici, koji su - poput Zosima i Marije - bili preobraćeni (Mojsije Etiopljanin, Varvar),⁴⁶ kao i slavni sirijski stolpnik oko čijeg se stuba oformio veliki manastir kod Antiohije, čuveni hodočasnički centar poznat po lekovitosti crvenog čudotvornog praha (Simeon Mlađi/Čudotvorac «Divnogorac»)⁴⁷ a, u zoni sokla, smeštena je i neobična, minijatura alegorijsko-metaforična scena o duhovnoj smrti monaha iskušavanog demonima lenjosti, uninije, u jugoistočnom uglu.⁴⁸ U istom kontekstu treba podsetiti i na postojanje anahoretskih naseobina u neposrednom okruženju lesnovskog manastira sa najmanje desetak različitih kulturnih objekata, isposnica, peštera i skitova, od kojih su pojedini pouzadno bili aktivni sredinom XIV veka.⁴⁹ Kroz naklonost ka monaškoj didaktičkoj tematici iskazivao se položaj kao i tadašnja uloga lesnovskog manastira, čije je freskoslikarstvo nastajalo u periodu njegovog uzdizanja u viši, episkopski rang. Kao katedralni hram novoosnovane Zletovske episkopije, sa dograđenim i islikanim narteksom, Lesново je, uz druge teološki pretežno veoma složene, mestimično i jedinstveno sačuvane sadržaje koji se posredno pripisuju uticaju elitnog kruga episkopa Jovana i Arsenija

⁴⁶ Ibidem, 203-204, сл. 110-111.

⁴⁷ Ibidem, 201-203, сл. 109, sa literaturom. Apotropejsko značenje lavlje maske naslikane na kapitelu stuba ovog stolpnika naglašava i - A. G. Gavrilović, *The lion mask motif on the pillar of St. Symeon the Wonder-Worker in Lesnovo (1349). Its origin and meaning*, Patrimonium.mk, 16, Skopje 2018, 249-257, držeći da je motiv preuzet iz ikonografije sv. Alimpija, no bez čvršće hagiografske povezanosti. Veoma malom broju poznatih primera kapitela sa prikazom čovekoliko-lavlje glave kod predstava sv. Simeona Mlađeg – uz Lesново, notirana su još samo dva – treba, čini se, kao četvrti priključiti i fresku ovog stolpnika u Bogorodičinoj crkvi u Modrištu, datovanu u treću četvrtinu XIV veka – cf. С. Цветковски, *Црква Свете Богородице у селу Модришту*, Зограф, 35, Београд 2011, 193-210 (197-198, сл. 12), где се овај детаљ не препознаје. Freska je dosta oštećena ali se čini da se ispod balustrade uočavaju razmaknute oči maske na kapitelu. O popularnosti i proishođenju stolpništva iz ekstremnog asketizma, koje je u vizantijskoj prestonici obnovljeno u XII veku – С. Марјановић-Душанић, *Свето и пропадљиво. Тело у српској хагиографској књижевности*, Београд 2017, 329-330 (329-330).

⁴⁸ Scenu je uočila i protumačila na osnovu spleta literatnih izvora i crkvenih obreda vezanih za prostor nartekса, povezujući je sa tematikom slikarstva južnog traveja lesnovske priprate – В. Поповска-Коробар, *Представа монаховог искушења у лесновској припрати*, Саопштења, XLIV, Београд 2012, 103-114, sa odgovarajućom literaturom.

⁴⁹ Габелић, *Манастир Лесново*, 239-245, ил. а – б.

i dolasku višeg sloja sveštenstva, smisleno čuvalo i negovalo vlastite preokupacije i tradiciju kinovij-sko-podvižničke vrste, zaslugom, izgleda moguće, lesnovskog igumana Teodosija (1330. ili i pre – 1342, verovatno do 1346. ili 1347.) i viđenijih kaluđera ove manastirske obitelji. Dakako, među upraviteljima i kaluđerima manastira Lesnova moralo je biti i bivših hilendarskih monaha, pripadnika tradicionalno učenog svetogorskog monaštva, no potpunije praćenje njihovih zamisli ostvarenih u Lesnovu zahtevalo bi zasebna istraživanja.

* * *

Na južnom portalu Lesnova uočavamo, najzad, i jednu noviju epigrafsku pojavu. Sve od početka XVIII veka nadalje, možda od trenutka kada su vrata sa svog prvobitnog mesta pomerena dublje prema unutrašnjosti, formirajući udubljenu „nišu“ u zidu, na samom portalu i okolnim slikanim površinama beleženi su brojni natpisi posetilaca ovog manastira. Ili je to bila opšta posledica običaja novijeg vremena (sl. 3, 4, 9, 10). Većina hronološki starijih natpisa sa do vratnika već ranije je objavljena - potpisi Joakima „iz Rile“ (1717), Stojana Ivanova (1703. i 1707), Stefana Ivanovića „tornika“ iz Krive Palanke (1721), jeromonaha Venedikta (1759), dvojice monaha iz Rileškog manastira Mojsija (1749) i Jeroteja (1772), kao i „štipskih gostiju“ (1789).⁵⁰

Naknadno ispisivanje natpisa, po zidovima (starijih) crkvenih zdanja, kao praksa svakako nije nepoznata. Svojeručne potpise ili druge beleške posetioci su ostavili i u mnogim drugim srednjovekovnim manastirima, na fasadama ili u enterijerima, nezavisno od toga da li je data crkva u tom trenutku bila aktivna.⁵¹ Nije redak slučaj i da se urezani ili na drugi na-

⁵⁰ Г. Елезовић, *Записи и натписи*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, књ. 1, ур. Р. М. Грујић, Скопље 1936, 251-259; Р. Угринова-Скаловска, *Записи и летописи*, Скопје 1975, 48-49; Велев, *Лесновскиот книжевен центар*, 63-64; Габелић, *Манастир Лесново*, 43-45, н. 245-247, 266, са записима из истог времена остављеним и на фрескама, у књигамa и другим објектима, који пружају различита обавештења о тадаšnjem животу манастира.

⁵¹ Бројни урежани натписи раног датума остављени су, на пример, на зидовима Богородичиног манастира у селу Равно у Бугарској – К. Попконстантинов, Р. Костова, *Житие и монашеството в България през IX-X в. по археологически и епиграфски данни*, Годишник на Софийския университет на „Св. Климент Охридски“ (Манастирската култура на Балканите, Самков 2002), т. 93/12, Софија 2005, 267-273 (270, сл. 1-8). На довратниците унутрашњег портала Сороћана постоје угребани натписи рашког митрополита и касније

Sl. 12 Lesnovo, pogled na manastir sa jugoistoka u tridesetim godinama XX veka
(Narodni Muzej, Beograd, A-734)

čin naknadno ispisani natpisi mogu pritom grupisati po sadržini ili izdvojenom pozicioniranju, kao u Le-

snovu. Osim dve hronološke skupine sa južnog portala, starije i mlađe, od kojih ćemo ovde predstaviti i

srpskog patrijarha Arsenija, 1718. godine, i bosanskog mitropolita Gavрила, 1750. godine, a na zidu i nekog popa Milovana, 1759; u njima se beleži ruševno stanje crkve – М. Панић-Суреп, С. Мандић, Б. Живковић, *Заштита Сопоћана*, Саопштења, I, Београд 1956, 15. Велики број оваквих натписа, на фасадима и фрескама, запажен је у Белој цркви у Карану, црквима Пећке патријаршије и Жићи – Ж. Андрејић, *Богородичина црква у Карану*, Рача 2015, 83-96; Р. Д. Петровић, *Угребани записи на фасадним фрескама цркава манастира Пећке патријаршије*, Археографски прилози, 29-30, Београд 2007-2008, 399-443; idem, *Стари српски натписи у Пећкој патријаршији*, Археографски прилози, 31-32, 2009-2010, 135-267; М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014, 428-429, сл. 303, 304 (Д. Поповић). Угребане записе XVI-XX века из Липљана прикупио је и прокоментарисао – Р. Љубинковић, *Истраживачки и конзерваторски радови на цркви Ваведења у Липљану. Историја. Живопис*, Зборник заштите споменика културе, X, Београд 1959, 70-91 (posebno 73-78). За преписе бројних збелешки из младег раздобља са различитих предмета у манастиру Св. Прохора Рџињског – П. В. Гегулић, *Манастир Свети Прохор Рџињски*, Ниш 1965, 57-64. Posebno о историјским натписима у фрескосликарству, са коријамма и комплетном обрадом граде – Г. Суботић, Б. Миљковић, И. Шпадијер, И. Тот, *Натписи историјске садржине у зидном сликар-*

ству. XII-XIII век, I, Београд 2015. О претежно књијним записима и натписима в. – Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књијевних појмова*, 2. изд., Београд 1990, 78-91, 179-191; Р. Михаљчић, *Разлика између записа и натписа*, Књијевна реч, Београд 25. фебруар 1986, 13. Razgraničenje појмова „natpis“ и „zapis“ на основу материјала подлоге, од којих се први могу наћи на различитим врстама тврдог материјала, од камена, малтера, метала, а други подразумева по правилу marginu рукописа или књијге – *Лексикон српског средњег века*, ур. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 217-209, 436-438 (Р. Михаљчић). За византијско подручје у узем смислу в. *Inscriptions in Byzantium and Beyond. Methods – Projects – Case Studies*, ed. A. Rhoу, OnlineEdition, Wien-Sofia 2010-2011, са старијом литературом.

⁵² Од близу двадесет ишчитаних и калкираних натписа који су угребани у оловни кров лешновске цркве а пре но што је, 1983. године, замењен новим, седам сведоћи о поправкама овог кровног покривача (најстарији запис ове врсте потиће из 1530. године). Неколико збелешки оставили су на крову припадници лешновског братства бележећи датум смрти одређеног манастирског старешина (1860), несређено стање у манастиру (1745/6), његово знатније осиромашење (1693/4) или свој потпис, без других обавештења. На крову су постојали и потписи неких свећеника, запис о доласку звона у манастир (у јануару 1860), као и потпис мајстора дрврезбара Кузмана Фрџкоског из године у којој је изра-

razmotriti mlađu, brojni grafički dokumentovani natpisi specifičnog sadržaja nalaze se na krovu ovog hrama.⁵² Takođe, po mestu i svom nezvaničnom karakteru, izdvajaju se i „skriveni“ potpisi pisara ili klesara ostavljeni na kamenoj ploči što je netom ugrađena u zid apside Lesnova prilikom izgradnje ove crkve, 1340/41. godine.⁵³ U novijem dobu intenzivno beleženje uobičajilo se u većim i posebno uvažavanim manastirskim hramovima, tim putem ovekovečujući svoje ime na osvećenom mestu, u osnovi s nadom u probitačnost takvog postupka.

Na crkvi manastira Lesnova, veoma starog pokloničkog mesta, brojne nezvanične ili poluzvanične natpise i zapise na unutrašnjim i spoljašnjim površinama zidova, u kamenu, na freskama ili malteru, izuzev lokalnih monaha, pisara, možda i graditelja, ostavile su različite kategorije ljudi, kako klerikalnih tako i svetovnih lica (zanatlija zlatara, drvorezbara i kazandžija), a u najnovijem dobu, kako ćemo videti, još i partijskih aktivista ili političara. Mlađi lesnovski natpisi ove vrste, sa kraja XIX i iz prve polovine XX veka, do sada nepublikovani, nalaze se većinom na gornjoj, horizontalnoj gredi iznad južnog ulaza u crkvu, bilo na njenoj čeonoj površini ili, zaklonjenije, između gornje, zakošene ivice portala i isklesanog natpisa (sl. 4). Od dvadesetak lica čija se imena u njima navode, sa više ili manje pouzdanosti istorijski smo odredili šest. Izuzevši natpis iz 1897. godine koji je urezan, ostali su ispisani grafitnom olovkom.

Započinjući iščitavanje sa zapadne strane, s leva nadesno, nailazimo na sledeće natpise: *Ivan Pavlov 1895 maj 27*;⁵⁴ *Mih(a)il P. Dimitriev, 1895*;⁵⁵ *Pane (...) iz Štipa*;⁵⁶ *(...) Tase 1934/ Posjeti 16 jula (19)23 g./ Sava T. Mijušković; (...) Kirov; Dimitre Nacov*;⁵⁷ *Todor Lazarov iz Štipa, 1831*;⁵⁸ *Todor Arsov iz Šti-*

đivao delove crkvenog nameštaja u lesnovskoj crkvi – delimično sačuvani vladički sto i više nepostojeći baldahin za trpezu (1866) - С. Габелић, *Записи са крова лесновске цркве*, Саопштења, XVII, Београд 1985, 135-143; eadem, *Манастир Лесново*, 39, 41, 44, 47, 48; Д. Ћорнаков *Творештвото на мијачките резбари на Балканот од крајот на XVIII и XIX век*, Прилеп 1986, 72-73.

⁵³ S. Gabelić, *Uzidana ploča sa natpisima u Lesnovu*, Patrimonium.mk, 16, Скопје 2018, 243-248.

⁵⁴ Иванъ Павлов. 1895 маи 27.

⁵⁵ Мих(а)иль П. Димитревъ 1895.

⁵⁶ Пана (Дри...?) от Штипъ.

⁵⁷ ... Тасе 1934/ Посјети 16 јула (19)23г. / Сава Т. Мијушковић; ... Кировъ; Димитре Нацовъ.

⁵⁸ Тодоръ Лазаров отъ Штипъ 1831. Упркос vremenske udaljenosti, po imenu i prezimenu sudeći ovo bi eventualno bio potpis Todora Lazarovog iz Štipa, političkog aktiviste i učesnika Solunskog kongresa Tajne makedonske revolucionarne organizacije koji je održan 1903. godine (А. Апостолов, *Злетовска област – историски осврт*, Злетовска област. Географско-историски

pa, 7 septembar 1898;⁵⁹ *Pane H(r?) Manasiev 7 septembar 1898*,⁶⁰ *Stafan Ivanov*,⁶¹ *....Kata(?)... Arso (...) u 8 septembar (18)96*.⁶² Na desnoj, istočnoj trećini ploče portala nalazi se natpis *Done Giorgiev/ Štip*, mogućno potpis Done Georijeva, brata i saradnika „vojvode kratovskog“ Mino Stankovića (Stankova) Georgiova, ozloglašenog „vlastodržca“ kratovsko-zletovske oblasti u tridesetim i četrdesetim godinama XX veka.⁶³ Zatim je ispisano *Vasil Aleksov 1896*⁶⁴ i, preko potpisa V. Aleksova koji je u olovci, veoma tankim predmetom urezan je u tri reda poveći i linijom uokvireni ali samo delimično čitljivi natpis iz naredne, 1897. godine: *1897 znano budi kako pride u manastir /..s.pat. / Hristo(v?)*. Ovde je zabeležena poseta lesnovskom manastiru neke važne ličnosti iz crkvene hijerarhije, po navedenoj godini i ostacima nekoliko slova u drugom redu, čini se skopskog mitropolita Sinesija. Natpis je ostavio (Trajčo ili D.) Hristo(v), verovatno tadašnji učitelj u Lesnovu.⁶⁵

осврт, ур. А. Апостолов et al., Скопје 1974, 209- 626 (посебно 355); *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, ур. Х. Андонов-Полјански, т. I, Скопје 1981, 390, 546). Ур. наше п. 66, 68.

⁵⁹ Тодор Арсов от Штипъ 1898 IX 7. Na osnovu prezimena, provenijencije i navedene godine, ovo je možda potpis nekog srodnika Arso Trajčo Usprea, poznatog priložnika Štipljanca, koji je crkvi Sv. Nikole u Štipu darovao baldahin nad oltarom (Ћорнаков, *Творештвото на мијачките резбари*, 150-151), a manastiru Lesnovu dva predmeta, votivni bakarni diskos (1888) i petohlebnicu (1889) – С. Габелић, *Заветни тањири манастира Леснова*, Зборник Музеја примењене уметности, 24/25, Београд 1982, 111 (III), 112, сл. 4, 7; eadem, *Манастир Лесново*, 47.

⁶⁰ Пана Х(р?) Манасиевъ 1898 IX 7.

⁶¹ Стефан Ивановъ

⁶² ... Ката ...; Арсо ..., (18)96 8/ IX.

⁶³ Доне Гиоргиов / Штипъ / ... (нечитљиво). Prema podacima iz Arhiva MANU i svedočanstvima očevidaca, Mino Stankov Georgiov, poručnik i kasnije kapetan, u razdoblju od 1924. do 1934. godine predvodio je četvu žandara, vladajući se kao neprikosnoveni gospodar okoline Kratova, uključujući i Zletovo. Done je bio predsednik Zletovske opštine. Učestvovao je u brutalnim zlodelima koje je nad nezaštićenim stanovništvom sprovodila naoružana grupacija njegovog brata - Апостолов, *Злетовска област*, 557 – 581 (posebno 558, 571, 575, 681), 641-699.

⁶⁴ Василь Алексовъ 1896

⁶⁵ 1897 знано боуди како приде оу манастир / ..с. патр ... / .. хри(с)то(в?). Hronološki je sasvim moguće da je ovu posetu lesnovskom manastiru učinio Sinesije, mitropolit Bugarske egzarhije (1895-1910) odcepljene od Carigradske (Р. Грујић, *Скопска митрополија*, Скопље 1935, 249). Kao „preosvešteni Senesij“, ovaj mitropolit se navodi u natpisu sa ktitorske ploče igumana Kozme

Na samom vrhu desnog, istočnog dovratnika portala olovkom je ostavljen potpis: *Georgi / Dimitro(v) / 1917* (sl. 3).⁶⁶ Nešto niže a sa unutrašnje strane istog dovratnika potpisao se *Hristo / Pane / Arnaudov / 1897*, poznati majstor kazandžija iz Štipa. Ovaj zanatlija je iste godine lesnovskom manastiru priložio jedan votivni tanjir.⁶⁷

Nekoliko natpisa iz poslednje decenije XIX veka sačinjavaju zasebnu skupinu među donetim zabeleškama sa južnog portala, jer pripadaju burnom i relativno dobro dokumentovanom periodu novijeg života manastira i sela Lesnova, kao i okolnog regiona. To je, po političkim događanjima turbulentno vreme osnivanja Tajne makedonske revolucionarne organizacije, Viničke afere i Ilindenskog ustanka.⁶⁸ Starešine i kaluđeri manastira, zajedno sa stanovništvom, učestvovali su u aktuelnim društveno-politič-

na konaku napravljenom u manastiru Lesnovu prethodne, 1896. godine (Габелић, *Заветни тањири манастира Леснова*, 114, n. 19, sl. 8, 9). U martu 1896. godine Lesnovci su protiv Skopskog bugarskog mitropolita Sinesija podneli peticiju Kratovskom arhijerejskom namesništvu, tražeći njegovu smenu, a potpisali su je iguman Kozma, lesnovski učitelj D. Hristov – pretpostavljeni ispisivač natpisa sa portala - i izvesni Hristo Mitev „Konjarče“ iz sela Lesnova - Апостолов, *Злетовска област*, 273, 406, 407 (školske 1896/7. godine kao lesnovski učitelj navodi se „Trajčo Hristov,“ a iste godine i „D. Hristov“); 288, 406-408 (n. 345 - peticija Lesnovaca).

⁶⁶ Георги / Димитро(в) / 1917 го. Verovatno je reč o potpisu čuvenog bugarskog revolucionara i potonjeg državnika Georgi Dimitrova. Prema raspoloživim biografskim podacima, on je u tom periodu, tokom meseca avgusta i septembra 1917. godine, putovao „izvan zemlje“ (cf. - E. Савова, *Георги Димитров. Летопис за живота и револуционарната му дейност*, Софија 1987, 293). Lesново je predstavljalo jedan od važnih centara okupljanja pripadnika pokreta nacionalnog oslobođenja i bunta protiv turske vlasti, podrazumevajući i sam manastir (v. niže nap. 68, 73). I Goče Delčev, makedonski i bugarski revolucionar, takođe je dolazio u lesnovski manastir - 1894., 1895. i 1896. godine (Апостолов, *Злетовска област*, 318-319, 406).

⁶⁷ Христо / Панев / Арнау(тов) / 1897. Bez sumnje potpis kazandžije Hriste P. Arnaudova iz Štipa, pisan olovkom. Za veliki bakarni tanjir koji je ovaj darodavac u avgustu te godine poklonio manastiru Lesnovu – Габелић, *Заветни тањири манастира Леснова*, 111 (IV), сл. 5; eadem, *Манастир Лесново*, 47.

⁶⁸ Апостолов, *Злетовска област*, 316-357, passim. O imovnom stanju manastira i sela Lesnova krajem XIX i početkom XX veka – ibidem, 293-294, 304 (selo Lesново je 1895. i 1898. godine brojalo 110, odnosno 116 kuća, gotovo kao Zletovo, sa 120-165 kuća). U jesen 1902. godine dogodio se štrajk izrađivača vodeničkog kamenja iz sela Lesnova i Drevena, veoma važne privredne delatnosti tog kraja, u kome su uzeli učešća i lesnovski kaluđeri – ibidem, 307-316, 411-412.

kim zbivanjima svog doba, te su bili izloženi hapšenjima, saslušanjima i progonima od strane turskih vlasti. Nezaobilazna ličnost tadašnjih događanja bio je energični iguman lesnovskog manastira jeromonah Kozma, rodom iz sela Krčova kod Sera, koji je ovim manastirom rukovodio u dva navrata, od svog dolaska sa Svete Gore 1895. do 1897. godine, i zatim od povratka iz turskog zatočeništva 1902. do svoje smrti 1906. godine. Prvi Kozmin period posebno je obeležen obnovom i izgadjnom konaka u lesnovskom manastiru. Ti prostrani, jednospratni i dvospratni konaci, jedan iz 1896. (očuvan) a drugi, iz 1899. godine (izgoreo sredinom XX veka; rekonstruisan pre 2010), nalaze se istočno od crkve, prema selu (sl. 12).⁶⁹ Uz već postojeće starije konake pored kule, sa početka i iz sredine XIX veka,⁷⁰ time je u lesnovskoj lavri bilo omogućeno zbrinjavanje i okupljanje velikog broja ljudi, posebno u danima proslavljanja manastirske slave 21. septembra („Mala Bogorodica“). Iz pisama napisanih 1896. i 1897. godine, pouzdano se zna da je iguman Kozma pozivao „prvake iz Kratova“ na „manastirsku slavu duhovne radosti i narodnog veselja.“⁷¹ Među potpisima posetilaca zabeleženim na južnom portalu hrama može se svakako misliti da ima i njihovih imena. Kako smo videli, upravo tih godina, a u mesecu septembru, potpise su ostavili Todor Arsov (iz Štipa), Pane Manasiev, Vasil Aleksov,

⁶⁹ Očuvane su obe ktitorske ploče Kozminih konaka (Габелић, *Заветни тањири манастира Леснова*, 114, n. 19, 20, сл. 8-11). Mlađi Kozmin konak svakako je dovršen u vreme njegovog odsustva, budući da se on u avgustu 1899. godine nalazio u zatvoru (Апостолов, *Злетовска област*, 407). Za fotografske snimke drugog Kozminog konaka - Millet, *L'ancien art serbe*, 118, fig. 124 (deo zapadne fasade ovog zdanja); Габелић, *Манастир Лесново*, 49, n. 330, 331; ил. М; sl. na str. 248 (snimak Narodnog muzeja u Beogradu iz tridesetih-četrdesetih godina XX veka na kome se vidi južna fasada ovog konaka, koji je na spratu bio otvoren). Nešto više podataka o nekadašnjem izgledu i veličini ove zgrade vidljivo je i na snimku koji se čuva u dokumentaciji Muzeja u Štipu. Konak je nedavno čitav obnovljen.

⁷⁰ Za konake uz kulu, više crkve, podignute nastojanjima igumana Teodosija, jeromonaha Gavrila i meštana Lesnova (1805. i nekoliko godina kasnije) - Габелић, *Манастир Лесново*, 45, n. 270, 272. Neke zgrade „sa deset odaja“ napravljene su u periodu 1864-1866. godine (ibidem, 47, n. 307).

⁷¹ O istaknutom lesnovskom igumanu jeromonahu Kozmi takođe - Апостолов, *Злетовска област*, 318, 232, 405-414 (407); Габелић, *Манастир Лесново*, 49. Početkom XX veka lesnovski manastir je slavio tri slave: 15. I (sv. Gavrilo Lesnovski), 15. VIII (Velika Gospođa) i 8/21. IX (Rođenje Bogorodice ili Mala Gospođa), od kojih je ona iz septembra bila najposećenija - С. Симић, *Лесновски манастир Св. оца Гаврила задужбина српскога деспота Јована Оливера*, Београд 1912, 87-89 (87).

Kata (?) i Arso, a iz tog perioda su i natpisi o poseti mitropolita Sinesija i štipskog kazandžije Hriste Pane Arnaudova. Svi navedeni natpisi, naglasimo, nisu celovito sačuvani, ali izgleda da je pretežan broj potpisnika iz Štipa (pouzđano Pane, Todor Lazarov, Todor Arsov i Done Giorgiev). U vreme Kozminog odsustvovanja (tamnovanja), i nešto kasnije, represalije nad lesnovskim manastirom i njegovim imanjima trpeli su tadašnji iguman jeromonah Damjan, monasi, čak i ovčari, koji su proterivani i zatvarani.⁷² I pored masovnih hapšenja u selima zletovske oblasti, u sklopu slobodarskih nastojanja i akcija u neposrednoj okolini lesnovskog manastira skladišteno je oružje a, na početku XX veka, bilo je i oružanih okršaja.⁷³

* * *

Detalji različite vrste, materijala, izvedbe, delom i vremena nastanka, okupljeni su u ovom članku mestom na kome se nalaze - ulazom i okolnim površinama južne fasade naosa crkve manastira Lesnova. Osim samog mermernog portala ukrašenog plitkorezanim reljefom, dragocenog u svojoj vrsti, poseban segment rada činila je veoma oštećena, dvoslojna freska patrona hrama arhandela Mihaila-vojnika unutar lunete, flankirane krstovima izvedenim u opeci. Arhitektonski dekor kao i fasadno slikarstvo uobičajena je pojava u vizantijskoj umetnosti ali je broj očuvanih primera, pogotovo kada je reč o slabo zaštićenim freskama smeštenim na spoljašnjim zidovima, srazmerno mali. Širi značaj primera iz Lesnova, uz to, povećava i zanimljiva okolnost postojanja slikanih prikaza fasadnih fresaka ove crkve na njenom

unutrašnjem živopisu, naslikanih u okviru pojedinih kompozicija u starijem delu hrama (nakon 1341 a pre1346/1347). Prvi sloj predstave arhandela Mihaila u luneti treba da je istovremen sa živopisom naosa. Drugi sloj – na kome je ponovljena figura arhandela – najverovatnije nastaje u vreme islikavanja priprate (1347-1349), odnosno i freske Bogorodice Eleuse s Hristom iz plitke niše na južnom zidu narteksa, druge lesnovske fasadne freske. Poseban značaj ima i slikani geometrijski ornament na luku ove lunete. Motiv nema očuvanih analogija među spomenicima po teritoriji i dobu nastanka bliskih Lesnovu, a sreće se u udaljenijim oblastima, posebno u Kapadokiji. Primenjivan je svrhovito, u monumentalnom slikarstvu prevashodno na lučnim površinama zidova. Najzad, scena Pričešće sv. Marije Egipatske, koja je naslikana unutar samog južnog ulaza, izdvaja se po retkim ikonografskim neobičnostima (Marija ima delimično pokrivenu glavu; Zosimova odeća sadži liturgijsku simboliku). Scena svojom didaktičkom sadržinom upotpunjuje tematsku skupinu odgovarajućih lesnovskih fresaka naosa i priprate neposredno nadahnutih monaškim hagiografijama i idejnim preokupacijama monaštva podvižničko-opštežiteljne vrste.

Na kraju članka predstavljena je grupa zgrafita ispisanih olovkom na nadvratniku južnog lesnovskog portala krajem XIX i početka XX veka. Ostavili su ih poklonici iz bliže i dalje okoline Lesnova, ponajviše iz Štipa, među kojima je bilo političkih aktivista i zanatlija. Od dvadesetak u njima navedenih imena istorijski je identifikovano šest ličnosti.

⁷² Апостолов, *Злетовска област*, 409, 412.

⁷³ Ibidem, 320, 323, 348-355, 389, 405-414; na marginama jedne lesnovske knjige zabeleženo je da su u vreme II balkanskog rata, u toku borbi između srpske i bugarske vojske, manastir pogodile četiri granate, ranivši seljaka T. Slakovskog (17.VI 1913) – С. Габелић, *Старине манастира Леснова*, Зборник, н.с. бр. 2, Средновековна уметност (во чест на З. Расолкоска-Николовска), Музеј на Македонија, Скопје 1996, 114.

Лумепанура

Boyd S., *The Church of the Panagia Amasgou, Monagri, Cyprus, and Its Wallpainting*, DOP, 28, Washington 1974, 277–328

Connor C. L., *Female Saints in Church Decoration of the Troodos Mountains in Cyprus*, Medieval Cyprus. Studies in Art, Architecture, and History in Memory of Doula Mouriki, ed. Ševčenko N. P., Moss Ch., Princeton 1999, 211–240.

Ćurčić S., *Design and Structural Innovation in Byzantine Architecture before Hagia Sophia*, Hagia Sophia, from the Age of Justinian to the Present, ed. R. Mark, A. S. Cakmak, Cambridge 1992, 16–38.

Ćurčić S., *Two Examples of Local Building Workshops in Fourteenth-Century Serbia*, Zograf, 7, Београд 1977, 45–51.

Djurić V. J., *Fresques médiéval à Chilandar*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines (Ochride 1961), t. III, Beograd 1964, 59–98.

Franz M. A., *Byzantine Illuminated Ornament: A Study in Chronology*, The Art Bulletin, XVI/1, 1934, 42–101.

Gabelić S., *Byzantine and Post-Byzantine Cycles of the Archangels (11th to 18th Century)*, Belgrade 2004.

Gabelić S., *Uzidana ploča sa natpisima u Lesnovu*, Patrimonium.mk, 16, Skopje 2018, 243–248.

Gavrilović A. G., *The lion mask motif on the pillar of St. Symeon the Wonder-Worker in Lesnovo (1349). Its origin and meaning*, Patrimonium.mk, 16, Skopje 2018, 249–257.

Inscriptions in Byzantium and Beyond. Methods – Projects – Case Studies, ed. A. Rhoby, OnlineEdition, Wien-Sofia 2010–2011.

Jerphanion G. de, *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*, Paris, I-VI, 1925-1942.

Jobst W., *Römische Mosaiken aus Ephesos I. Die Hanghäuser des Embolos*, Forschungen in Ephesos, VIII/2, Wien 1977.

Jolivet Lévy C., *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et des ses abords*, Paris 1991.

Jolivet Lévy C., *La Cappadoce médiévale. Images et spiritualité*, Paris 2001.

Maguire H., *Nectar and Illusion. Nature in Byzantine Art and Literature*, Oxford 2012.

Mavrodinova L., *L'ornementation dans la peinture murale en Bulgarie médiévale: Principes décoratifs, motifs, parallèles*, Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honour of Kurt Weitzmann, ed. Ch. Moss, K. Kiefer, Princeton 1995, 277–277.

Millet G., *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919.

Nikolaidès A., *L'église de la Panagia Arakiotissa à Lagoudéra, Chypre: Etude iconographiques des fresques de 1192*, Dumbarton Oaks Papers, 50, Washington 1996, 1–137.

Restle M., *Die Byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, III, Recklinghausen 1967.

Sinkević I., *The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2000.

Stylianou A., *The Communion of St. Mary of Egypt and Her Death in the Painted Churches of Cyprus*, Actes du XIe Congrès international des études byzantines (1971), III, Bucarest 1976, 435–411.

Teteriatnikov N., *The Hidden Cross and Tree Program in the Brickwork of Hagia Sophia*, Byzantinoslavica, LVI, Praha 1995, 689–699.

Tomeković S., *Les saints eremites et moines dans la peinture murale byzantines*, ed. L. Hadermann-Misquich, C. Jolivet-Lévy, Paris 2011.

Trkulja J., *Devine Revelation Performed: Symbolic and Spatial Aspects in the Decoration of Byzantine Churches*, Spatial Icons. Performativity in Byzantium and Medieval Russia, ed. A. Lidov, Moscow 2011, 213–246.

Tsujii S., „Monochromie“ en tant qu'un des procédés de la représentation du monde invisible dans l'art byzantine, Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, II/B, Athens 1981, 779–889.

Yenisehirlioglu F., *L'emploi de la brique sur les façades des édifices byzantins et ottomans aux XIVe et XVe siècle*, XVI Internationaler byzantinistenkongress, Akten II/5 (JOB 32/5), Wien, 1982, 327–337

Μουτσόπουλος Ν. Κ. – Δημητροκάλλης Γ., Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού, Θεσσαλονίκη 1980.

* * *

Андрејић Ж., *Богородичина црква у Карану*, Рача 2015.

Апостолов А., *Злетовска област – историски осврт*, Злетовска област. Географско-историски осврт, ур. А. Апостолов et al., Скопје 1974, 209–626.

Атанасоски А., *Орнаментот како пејзажен знак во спомениците на фрескоживопис во Пелазонијска епархија од XI до XVII век*, Прилеп 2017.

Бошковић Ђ., *Белешке са путовања*, Стари-нар, III сер., књ. VII, Београд 1932, 88–126.

Васиљев Љ., *Каталог изложбе копија орнаментата српских средњовековних ћириличних рукописа (XIII-XVI век)*, Београд 1980.

Велев И., *Лесновскиот книжевен центар*, Скопје 1997.

Веркович С., *Новыя славянския находки въ Македония*, Известия Импер. академии наукъ по отд. русскаго языка и словесности, т. VI, Санктпетербургъ 1858.

Габелић С., *Заветни тањери манастира Леснова*, Зборник Музеја примењене уметности, 24/25, Београд 1982, 111–118.

Габелић С., *Записи са крова лесновске цркве*, Саопштења, XVII, Београд 1985, 135–143.

Габелић С., *Линеарно сликарство Сисојевца. Прилог истраживањима монументалног нефигуралног сликарства*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац, 2002, 417–440.

Габелић С., *Манастир Конче*, Београд 2008.

Габелић С., *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998.

Габелић С., *Старине манастира Леснова*, Зборник, н.с. бр. 2, Средновековна уметност (во чест на З. Расолкоска-Николовска), Скопје 1996, 107–127.

Габелић С., *Циклус Арханђела у византијској уметности*, Београд 1991.

Габелић С., *Челопек. Црква Св. Николе (XIV и XIX век)*, Београд 2017.

Гегулић П. В., *Манастир Свети Прохор Пчињски*, Ниш 1965.

Грозданов Ц., *Портрети на светителите од Македонија од IX - XVIII век*, Скопје 1983.

Грујић Р., *Скопска митрополија*, Скопље 1935.

Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, ур. Х. Андонов-Полјански, т. I, Скопје 1981.

Ђорђевић И. М., *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994.

Ђурић В. Ј., С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990.

Ђурић В. Ј., *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, ЗРВИ, 11, Београд 1968, 99–127.

Ђурић В. Ј., *Сопоћани*, Београд-Приштина 1991.

Елезовић Г., *Записи и натписи*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, књ. 1, ур. Р. М. Грујић, Скопље 1936, 251–259.

Јаблан С., Радовић Љ., *Класификација орнаментата, Освежавање меморије. Орнаменти српских средњовековних фресака*, ред. Д. Миловановић (katalog izložbe), Београд 2014.

Јанц З., *Орнаменти фресака из Србије и Македоније од XII до средине XV века* (каталог), Београд 1961.

Касапова Е., *Архитектура на црквата Св. Димитрија – Марков манастир*, Скопје 2012.

Касапова Е., *Архитектурата на црквата Успение на Богородица - Трескавец*, Скопје 2009.

Кораћ В., *Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју*, Београд 2003.

Кораћ В., М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998.

Коруновски С., Димитрова Е., *Византиска Македонија. Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век*, Скопје 2006.

Лексикон српског средњег века, ур. С. Ђирковић, Р. Михалчић, Београд 1999.

Лордкипанидзе И., *Житијни цикл святого Георгия в Убиси*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1989, 97–108.

Љубинковић Р., *Истраживачки и конзерваторски радови на цркви Ваведења у Липљану. Историја. Живопис*, Зборник заштите споменика културе, X, Београд 1959, 70–91.

Мавродинова Л., *Земенската црква*. Историја, архитектура, живопис, София 1980.

Максимовић Ј., *Српска средњовековна минијатура*, Београд 1983.

Маринковић Ч., *Представа архитектуре на ктиторском портрету у Леснову*, Иконографске студије, 2, Београд 2008, 195–203.

Маринковић Ч., *Слика подигнуте цркве. Представе архитектуре на ктиторским портретима у српској и византијској уметности*, Београд – Крагујевац 2007.

Мариновъ Д., *Религиозни разкази*, кн. 5 и 6, т. I, София 1896.

Марјановић М., *Основна објашњења о намени и врстама орнамената у дечанском живопису*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, ур В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 512–533.

Марјановић-Душанић С., *Свето и пропадљиво. Тело у српској хагиографској књижевности*, Београд 2017.

Месеснел Ф., *Црква Св. Николе у Марковој Вароши код Прилепа*, Гласник Скопског научног друштва, XIX, Скопје 1938, 37–52.

Милановић В., *Нартекс као место покајника и катихумена. Подаци из византијског писаног наслеђа и њихова рецепција у научној литератури*, На траговима Војислава Ј. Ђурића, ур. Д. Медковић, Ц. Грозданов, Београд 2011, 109–134.

Миљковић-Пепек П., *Велјуса. Манастир Св. Богородица Милостива во селото Велјуса крај Струмица*, Скопје 1981.

Мирковић Л., *Православна литургија*, други, посебни део, Београд 1967(2. изд.).

Михалчић Р., *Разлика између записа и натписа*, Књижевна реч, Београд 25. фебруар 1986, 13.

Нитић А., *Сликани орнаменти у Дечанима. Мотиви и распоред*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, ур В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 473–513.

Новаковић С., *Српски поменици XV – XVIII века*, Гласник Српског научног друштва, XLII, Београд 1875, 11–16.

Орлова М. А., *Орнамент в монументальной живописи Древней Руси. Конец XIII – начало XVI в.*, I-II, Москва 2004.

Орлова М. А., *Наружные росписи средневековых памятников архитектуры. Византия. Бакнаны. Древняя Русь*, Москва 1990.

Панић Д., Бабић Г., *Богородица Љевишка*, Београд 1975.

Панић-Суреп М., Мандић С., Живковић Б., *Заштита Сопотана*, Саопштења, I, Београд 1956.

Петровић Р. Д., *Стари српски натписи у Пећкој патријаршији*, Археографски прилози, 31-32, Београд 2009-2010, 135–267.

Петровић Р. Д., *Угребани записи на фасадним фрескама црква манастира Пећке патријаршије*, Археографски прилози, 29-30, Београд 2007-2008, 399–443.

Петров Г., *Декоративна пластика на спомениците од XIV век во Македонија*, Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот – Скопје, т. 15, Скопје 1963, 198–286.

Петров Г., *Реконструкција на порталот од неидентифицираната црква во Скопје*, Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот – Скопје, т. 21, Скопје 1969, 187–197.

Пириватрић С., *Византијске титуле Јована Оливера. Прилог истраживању проблема њиховог порекла и хронологије*, ЗРВИ, 50/2, Београд 2013, 713–724.

Попконстантинов К., Костова Р., *Житие и монашеството в България през IX-X в. по археологически и епиграфски данни*, Годишник на Софийския университет на „Св. Климент Охридски“ (Манастирската култура на Балканите, Самоков 2002), т. 93/12, София 2005, 267–273.

Поповић С., *Крст у кругу. Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994.

Поповска-Коробар В., *Представа монаховог искушења у лесновској припрати*, Саопштења, XLIV, Београд 2012, 103–114.

Радојчић С., *Una poenitentium, Марија Египатска у српској уметности XIV века*, Зборник Народного музеја, 4, Београд 1964, 255–265 (preštampano и: *Текстови и фреске*, Нови Сад 1965, 40–56).

Радујко М., *Живопис прочеља и линете јужног улаза Светог Николе у Љуботену*, Зограф, 32, Београд 2008, 101-116.

Ракоција М., *Црква Св. Богородице на Вражјем Камену*, Саопштења, XIX, Београд 1987.

- Рошковска А., Мавродинова Л., *Стенописен орнамент*, София 1985.
- Савова Е., *Георги Димитров. Летопис за живота и револуционарната му дейност*, София 1987.
- Симић С., *Лесновски манастир Св. оца Гаврила задужбина српскога деспота Јована Оливера*, Београд 1912.
- Стасовъ Б., *Славянскій и восточный орнаментъ по рукописямъ древняго и новаго времени*, Санктпетербургъ 1887.
- Суботић Г., *Керамопластични украс*, Историја примењене уметности код Срба, I, Београд 1977, 43–67.
- Суботић Г., Миљковић Б., Шпадијер И., Тот И., *Натписи историјске садржине у зидном сликарству. XII-XIII век*, I, Београд 2015.
- Тодић Б., *Натпис уз Јована Оливера у наосу Леснова*, Зборник радова Византолошког института, XXXVIII, Београд 1990/2000, 373–384.
- Тодић Б., *Старо Нагоричино*, Београд 1993.
- Тодић Б., *Фреске XIII века у параклису Св. Георгија у Хиландару*, Хиландарски зборник, 9, Београд 1997, 35–73.
- Томашевић Г., *Рановизантијски подни мозаици. Дарданија. Македонија. Нови Епир*, Београд 1978.
- Томовић Г., *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974.
- Томовић Г., *Повеља манастира Леснова*, Историјски часопис, XXIV, Београд 1977, 83–102.
- Трифуновић Ђ., *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, 2. изд., Београд 1990.
- Ќорнаков Д., *Творештвото на мијачките резбари на Балканот од крајот на XVIII и XIX век*, Прилеп 1986.
- Угринова-Скаловска Р., *Записи и летописи*, Скопје 1975.
- Цветкович Б., *Семантика и орнамент: принос към методологијата на изучаване на средновековната украса*, Проблеми на узкуството, 2, София 2009, 3–9.
- Цветковски С., *Црква Свете Богородице у селу Модришту*, Зограф, 35, Београд 2011, 193–210.
- Чанак-Медић М., Поповић Д., Војводић Д., *Манастир Жича*, Београд 2014.

Smiljka GABELIĆ

FROM THE TOPOGRAPHY OF THE MONASTERY CHURCH AT LESNOVO: SOUTH PORTAL. ARCHITECTURAL DECORATION. FAÇADE FRESCOES. GRAFFITI

Summary

The paper discusses some less known aspects of the topography of the church of the Archangel Michael at Lesnovo (nave built in 1340/1341, narthex added between 1347 and 1349), focusing on the south entrance of the older part of the building.

The frame of this marble portal is decorated by low relief consisting of vine with leaves, flowers and crosses, and on its inner side with palmettes. It seems that it was once filled with dark paste (figs. 1-6, notes 1, 2).

Above south portal stands outward a slab engraved with text representing second part of the donor's carved charter, mentioning the property of the monastery and borders of its estate (Fig. 4, n. 4).

In the lunette there are fragments of the depiction of the archangel Michael, patron saint, on two layers of fresco mortar, depicted as a frontal standing figure dressed as a warrior and holding a sword. Unprotected from the climatic changes the first fresco had faded away, and was repainted few years later. The first one belongs to the period when the nave of the church was painted (after 1341 or 1342 and before 1346 or 1347; note 28), the second, newer fresco belongs to the painting of the narthex (1347-1349), and also the fresco of the Virgin Eleusa with Christ Child in the niche on the south façade of the narthex (note 6, 10).

To the second lower also belongs the geometric type of ornament on its inner frame (fig. 5, 6a-b). It is composed of two parallel rows of rectangles and quadrants, connected by net of criss-cross lines placed diagonally. Such motif has no analogies among monuments of the same territory. Rare similarities we have found in Bulgaria, Georgia and Crete (note 13,14) and quite often in Cappadocia (fig. 7, 8; note 15). The structure of this ornament is close to the architectural setting, and has an ancient morphologic origin (notes 17, 18). In monumental painting, it was most often used on the presented vaults and walls.

In the Byzantine churches frescoes painted on the façades is a well recognized practice (note 20, 21). The existence of the original façade frescoes of Lesnovo is confirmed by the presentations of Lesnovo church within its painted program - within donor's composition and the Death of St. Gabriel of Lesnovo (notes 22-26).

As the architectural decoration of the south portal in Lesnovo, two large brick crosses flank its lunette. The practice of using crosses of the façade is known from early Byzantine period onward, having a symbolic meaning of resurrection and salvation, additionally as prophylaxis (fig. 1, 4; notes 27-33).

On the side walls of the south entrance the scene of the Communion of St. Mary of Egypt is painted. Based on its location and symbolism it belongs to the programmatic concept of the Lesnovo south entrance (figs. 9-10; notes 34-43). According with to the hagiography of the Saint, as an example of moral transformation and repentance, this scene is usually painted near the door or close to the altar, and Lesnovo comprises both concepts. Here also exist two iconographic peculiarities. It may be that this is a unique depiction of St. Mary of Egypt with head partly covered by the end of her drapery. The other, rather rare feature is the transformation of the monastic garment of St. Zosimas, having a band (epitrachelion) that has a liturgical connotation, as in Pološko (fig. 11) and some examples in Cappadocia and Cyprus (notes 34, 35).

The Communion of St. Mary of Egypt belongs to the thematic group of images in Lesnovo that have educational tendency aimed mainly for the monastic life (notes 44-49). In the nave, apart from the depictions of local holy ascetic St. Gabriel of Lesnovo and two other South-Slav hermits St. Joachim of Osogovo and St. St. Prohor of Pčinja, the most famous Byzantine monks are presented, with messages

inscribed on their scrolls (notes 44-45). In narthex are presented the great repentance ones, St. Moses of Egypt, St. Varvaros, and exemplary famous hermit St. Symeon the Younger (note 47), and in the lower register, the dado, an metaphoric scene depicting spiritual death of the monk obsessed with demons of indolence (note 48). In the middle of the 14th century Monastery of Lesnovo was surrounded by an ascetic colony, with at least ten cult cave dwellings (note 49). A number of themes of the frescoes, dedicated to the hermits and the monkhood life, their preoccupations and specific rituals, reflect the role of the Monastery Lesnovo. Its painted program was made while its church was obtaining a greater, bishopric rank. In this process great influence probably had the hegumenos Theodosius, in keeping the tradition of cenobitic-ascetic monks' brotherhood.

* * *

On the frame of the south portal of Lesnovo, starting from the 18th century, many visitors and pilgrims have left their inscriptions. The older group of inscribed graffiti have been published earlier (figs. 3, 9, 10; notes 52-53). In this paper we present graffiti from the end of the 19th and beginning of the 20th century, written by pencil (fig. 3, 4; note 54-67). Among some twenty names that are noted, we could identify few of them. These inscriptions belong to politically turbulent and well documented period of life of the Monastery of Lesnovo and its region.

ОД ТОПОГРАФИЈАТА НА ЦРКВАТА НА МАНАСТИРОТ ЛЕСНОВО: ЈУЖНИОТ ПОРТАЛ. АРХИТЕКТОНСКИ УКРАС. ФАСАДНИ ФРЕСКИ. ЗГРАФИТИ.

Резиме

Во трудот се изнесуваат забелешки за одредени аспекти од топографијата на црквата Архистратиг Михаил од манастирот Лесново (наосот изграден 1340/41, нартексот досидан помеѓу 1347 и 1349) концентрирани околу јужниот портал од стариот дел на градбата.

Мермерниот портал на надворешниот рам е украсен со плитко релјефна лозичка исполнета со листови, цветови и наместа со крстови внатре во чашките, а од внатрешноста со континуирана лозичка составена од палмети. По остатоците, се чини дека неговиот плиткорелјефен украс бил исполнет со темна паста (сл. 1-6; нап. 1, 2)

Над овој портал, на истурената плоча е издлабен текст од завршниот дел на ктиторскиот натпис од 1340/41 година, во кој се наведуваат манастирските имоти и поседи (н 3, 5). Плочата од крајот на XIX век е делумно намерно оштетена (н. 4, сл. 4).

Во лунетата над порталот постојат фрагменти од претставата на архангел Михаил, патронот на црквата, и тоа на двата слоја фрескомалтер. По трагите или зачуваните делови се гледа дека обеите фрески го прикажувале архангелот во вид на фронтална стоечка фигура во војничка униформа и со исукан мач во раката. Првобитната фреска, незаштитена од влијанието на климатските промени и најверојатно избледена, пресликана е само по неколку години. Првата фреска припаѓа на периодот на сликањето на наосот на оваа црква (после 1341. или 1342. а пред 1346. или 1347. година, н.28); другата, помлада фреска одговара на сликарството од доградениот нартекс (1347-1349), а судејќи по истородниот колорит и поединчните карактеристики, исто така и фреската Богородица со Христос во нишата на јужната фасада на нартексот (н. 6, 10).

Кон помладиот слој на сликарство на оваа лунета припаѓа и сликаниот геометриски орнамент со „решеткаст“ или од илузионистички тип на внатрешниот рам (сл. 6а-б). Составен е од два паралелни низа на правоаголници и квадрати кои се поврзани со мрежаста линија вкрстена по дијагоналите. Идентичен орнамент не наоѓаме меѓу спомениците од истата територија. Ретки аналогни примери пронајдовме во Грузија, Бугарија и Кипар (н. 13, 14) а чести се во сликарството на Кападокија (сл. 7, 8; н. 15). Орнаментот се одликува со просторна компонента, по структура е близок со архитектонскиот декор и има античко морфолошко потекло (н. 17, 18). Во монументалното сликарство најчесто е применуван на површината на ѕидовите и сводовите, што е факт од пошироко значење бидејќи се зборува за неговата свесна, наменска употреба.

Сликањето на нишите или поголеми ѕидни површини на фасадите од византиските цркви е распространета практика (н. 20, 21). За постоењето на оригинални фрески на фасадите на Лесново посредно зборуваат и сликаниите претстави на лесновската црква на соодветствените фрески во насот, внатре донаторската композиција и Смртта на св. Гаврил Лесновски (н. 22-26).

Кон архитектонскиот декор на јужниот портал на Лесново додадовме и два големи крста од тула кои фланкираат лак на лунетата од овој портал. Практиката на поставувањето крстови на фасадите, во Византија е позната одамна, а честа е и во XIV век и содржи општо симболичко значење, на воскресението и спасението, и вооедно е од профилатичка природа (сл. 1, 4, н. 27-33).

На самите врати, странично е илустрирана сцената на Причестувањето на св. Марија Египетска, која по својата локација и симболика исто

така припаѓа на концептот од целината на јужниот портал на Лесново (н. 34-43, сл. 9, 10). Обично сликана непосредно покрај вратата или покрај отворот на олтарот, е основа на хагиографијата на оваа светителка, како пример на осознавањето на моралното преобратување и покајание. Постојат две иконографски необичности на оваа лесновска сцена. Една, можеби единствена, ја претставува тоа што Марија Египетска не е прикажана гологлава, туку главата и е делумно покриена со крајот од драперијата. Другиот прави особена трансформација на Зосимовата монашка облека, која има лента (епитрахил) со литургиска конотација, како и во Полошко и на некои примери од Кападокија и Кипар (сл. 11, н. 34, 35).

Сцената Причестувањето на св. Марија Египетска припаѓа на тематската група од лесновските слики вмрежени со тенденциозно-воспитна улога наменета првенствено за монаштвото (н.44-49). Покрај останатото, крај западниот влез на припратата се поставени истотака големите покајници, мургавите монаси светители Мојсеј Египетски и св. Варвар (н. 46), како и познатиот столпник Симеон помладиот, духовниот зачетник на угледниот антиохиски манастир (н 47). Во насот е прикажана, освен св. Гаврил Лесновски, група од најважните византиски монаси и јужнословенските пустиножители Јоаким Осоговски и Прохор Пчински (н. 44-45), а во зоната на цоклето, во припратата, се наоѓа и необична, минијатурна алегориско-метафорична сцена за духовната смрт на монахот опседнат од демонот на мрзливоста и унијата (н. 48). Лесново во средината

на XIV век било опкружено со монашка колонија од десетина култни и станбени пештерни објекти (н. 49). Одредени теми на фреските, приспособени на еремитското и општожителското монаштво, со неговите идејни преокупации и соодветните обредни функции, ја одразуваат тогашната улога на Лесновскиот манастир и карактерот на програмата на неговото сликарство, кое настанало во годините на подигањето на лесновската игуманија во повисок, епископски ранг. Во тој процес, по своја прилика со заслуга на игуменот Теодосиј, тоа смислено ја продолжило и чувало традицијата на сопствената киновитска-аскетска монашка заедница.

* * *

На надвратникот и довратниците на јужниот портал на Лесново, почувајќи од XVIII век, оставени се бројни натписи од посетители и поклонници, врежани или испишани со молив. Зграфитите од постарото време веќе се порано публикувани (сл. 3, 9, 10; н. 52-53). Во овој труд се објавуваат зграфитите од крајот на XIX и почетокот на XX век (сл. 3, 4, н. 54-67). Од дваесетина лица чии имиња се спомнуваат тука, најчесто со ознака на годината, историски со повеќе или помалку сигурност се идентификувани неколку од нив. Посебна група прават записи кои припаѓаат на политичкиот бурен и доста добро документиран животот на манастирот и селата на Лесново од последните децении на XIX век и почеток на XX векот (н. 68-73).